

EDUKATIVNI PRIRUČNIK

Za nastavnike i nastavnice

Haver Srbija

ZNANJE=TOLERANCIJA

EDUKATIVNI PRIRUČNIK ZA NASTAVNIKE I NASTAVNICE

Autorke: Sonja Viličić, Mina Pašajlić
Grafički dizajn: Haver Srbija
Izdavač: Haver Srbija
Digitalni format
Godina: 2023.
Štampa: 150

Delovi priručnika se oslanjaju na već postojeće edukativne materijale koje je kreirala organizacija Haver Srbija prvenstveno u sklopu projekata: *Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta*, Savez jevrejskih opština Srbije, *Trening za volontere i volenterke*, *Koraci prošlosti, sadašnjosti, budućnosti*.

**Projekat Znanje=tolerancija
podržali su 2023. godine**

HAVER SRBIJA

Haver Srbija je neprofitna, obrazovna organizacija građanskog društva, koja u saradnji sa partnerima i partnerkama, neprofitnim organizacijama i institucijama, kroz neformalno obrazovanje i aktivizam utiče na smanjenje predrasuda i diskriminacije u društvu, promoviše društveni aktivizam i osnažuje manjine i marginalizovane grupe. Organizacija teži ka izgradnji i jačanju demokratskih principa delovanja i ka promovisanju aktivnog i odgovornog društva. Haver Srbija ostvaruje svoju misiju i ciljeve kreiranjem i realizacijom edukativnih radionica, organizovanjem otvorenih diskusija, predavanja, seminara, izložbi, filmskog festivala i edukativnih treninga.

Promene u društvu ka kojima težimo zahtevaju vreme i dugotrajnu posvećenost i istrajnost. Stoga, organizacija nastavlja da osmišljava i inicira nove programe.

Više o organizaciji Haver Srbija: www.haver.rs ili na [FB](#), [IG](#), [YT](#), [LI](#): Haver Srbija

PROJEKAT ZNANJE=TOLERANCIJA

Projekat Znanje=tolerancija svojim obrazovno–vaspitnim programom podučava o jevrejskoj kulturi, istoriji i tradiciji, drugim manjinskim grupama, antisemitizmu i Holokaustu.

Projekat uključuje obrazovne radionice u školama širom Srbije, posete sinagogi uz radionicu, obrazovne ture lokaliteta važnih za jevrejsko nasleđe, obeležavanje važnih datuma u istoriji Holokausta, konkurs Holokaust-kultura sećanja i obuku za nastavnike i nastavnice.

SADRŽAJ

01

**KRAKTA JEVREJSKA
ISTORIJA**

39

**NACISTIČKA IDEOLOGIJA,
PROPAGANDA I
VASPITANJE**

56

**HOLOKAUST NA PROSTORU
DANAŠNJE SRBIJE**

06

**ISTORIJA JEVREJA NA
PROSTORU DANAŠNJE SRBIJE**

49

ANTISEMITIZAM

63

JERVEJI U SRBIJI DANAS

66

PREDLOG RADIONICA

Foto: Haver Srbija

KRATKA JEVREJSKA ISTORIJA

Kopija rimskog trijumfalnog luka iz muzeja Bet Hatefutsot, Izrael

OD POČETKA DO DANAS

Jevreji su jedan od najstarijih naroda na svetu sa neprekidnom istorijom dugom najmanje četiri hiljade godina. Oni su jedan od mnogih naroda nastalih na antičkom Bliskom istoku krajem drugog milenijuma pre nove ere. Poreklom iz oblasti nekadašnje Mesopotamije (današnji Irak), prema jevrejskom predanju Jevreji postaju narod (u smislu plemenskog ujedinjenja i razvoja nacionalne svesti) nakon egipatskog ropstva, u zemlji Izrael, gde su tokom gotovo hiljadu godina imali svoju državu uz samo jedan manji prekid. Tokom ovog perioda ponekad su imali svoju nezavisnost, a ponekad subili pod vlašću velikih carstava tog vremena: asirskog, vavilonskog, persijskog, grčkog ili rimskog. Najveći deo istorije koja govori o životu Jevreja u to vreme pronađimo u Tanah-u (u hrišćanstvu poznatom kao Stari Zavet).

U X veku p.n.e Jevreji ustanovljavaju kraljevinu u okviru koje je izgrađen i Prvi hram – *Solomonov hram* (nazvan po trećem kralju Kraljevine Izrael) – tadašnji centar religijskog i društvenog života. Prvi hram srušen je 586. godine p.n.e. tokom vavilonskog osvajanja Judeje (931. godine p.n.e. Kraljevina Izrael se deli na Judeju i Izrael), nakon čega su Jevreji potpali pod vlast Vavilonskog carstva. Nakon više decenija u vavilonskom ropstvu, Jevreji se vraćaju u Judeju gde grade Drugi hram – *Irodov hram* čija je izgradnja završena oko 522. godine p.n.e. (Irod je bio kralj Judeje koji je vladao od 37. do 4. godine p.n.e. Hram je izgrađen – obnovljen pre njegove vladavine, ali je dobio ime po njemu usled opsežne rekonstrukcije koju je Irod poduzeo, a koja je Hramu dala finalni izgled, prema kome je i postao prepoznatljiv)

Poreklo naziva Jevreja

Naziv **Jevrejin** potiče od hebrejske reči **Ivri** (ever na hebrejskom znači obala, prečanin, došljak), kasnije prenete u grčki jezik u obliku **Ebraioi** nakon čega dolaskom Jevreja preko Soluna reč dobija svoj slovenizirani oblik **Jevreji**.

Reč **Izraeličanin** takođe korišćena na našim prostorima izvedena je iz hebrejske reči *Jisraeli*. U drugim jezicima slično pronađimo nazive *Israelite*, *Izraelas*, *Izrailj*, isl.

Naziv **Čivutin ili Čifut** izведен je iz persijske reči *Džuhud* odakle je Turci preuzimaju kao reč *C'fut*. Tek odlaskom Turaka ovaj naziv za Jevrejina dobija negativnu konotaciju.

Naziv Židov dolazi od hebrejskog imena iz starog zaveta – *J'hudi*. Između ostalog iz istog imena izvedena je i engleska reč *Jew*.

U I veku pre nove ere jevrejsku državu su osvojili Rimljani, koji su 70. godine nove ere uništili Irodov hram koji je, kao i Prvi hram, Jevrejima bio centar religije, života i njihove veze sa Bogom. Razaranje Drugog hrama prouzrokovalo je masovno iseljavanje Jevreja iz njihove zemlje. Sa ovim počinje *galut* – jevrejska dijaspora. Jevreji se raseljavaju širom teritorija Evrope, Severne Afrike i Azije gde osnivaju svoje zajednice. Unutar ovih zajednica razvio se poseban način života koji više nije bio zasnovan i skoncentrisan oko Hrama, već oko posebnih institucija od kojih su centralno mesto imali sinagoga i mesta učenja religioznih knjiga i zakona (*Bet Midraš*). Jevreji su učili tradicionalne svete spise (*Toru i Tanah* – u hrišćanstvu poznat kao *Stari Zavet*), a uporedo sa tim pisali su pravne i druge knjige, od kojih su najpoznatije knjige Talmuda. Sa jevrejskom dijasporom počinje period, u judaizmu poznat kao *Period rabina* (70. godine p.n.e – 500. godine n.e.). Tokom ovog perioda intelektualne vođe Jevreja bili su *rabini*. Kao veliki poznavaoци pisane tradicije predvodili su i usmeravali jevrejsko stanovništvo na poseban način života definisan *halahom* (kolektivno telo jevrejskih verskih zakona izvedenih iz pisanog i usmenog predanja). Tokom cele istorije jevrejske diaspore, Jevreji su negovali svoju vezu sa zemljom Izrael, zemljom iz koje su po predanju verovali da su proterani zbog neuspeha da žive životom koji je Bog od njih očekivao. Vremenom postaju narod poznat po svojoj raseljenosti po celom svetu.

Položaj Jevreja u većini hrišćanskih zemalja tokom srednjeg veka bio je nesiguran. Takav položaj bio je uslovljen povremenim potrebama vlasti za uslugama jevrejskih trgovaca, čime bi Jevreji sticali određene povlastice i mogućnosti za rad, ali i stavovima crkve prema Jevrejima koji su bili preovladujuće negativni. Među evropskim, pretežno hrišćanskim stanovništvom, vladalo je ustaljeno mišljenje o Jevrejima kao bogubicama, čiji potomci moraju snositi krivicu za razapinjanje Hrista. Tipične za ovaj period bile su pojave klevete o ritualnim ubistvima kod Jevreja, kao i lažne optužbe da Jevreji izazivaju kugu. Ove glasine rezultirale su velikom netrpeljivošću prema Jevrejima. Usledio je i razvoj stereotipa o Jevrejima kao zelenashima i krvopijama, nakon kojih su često sledila ubistva, pogromi i uništavanja jevrejske imovine.

I pored nesigurnog položaja u većini evropskih gradova gde su živeli, aškenaski Jevreji su tokom srednjeg veka razvijali svoju filozofsku i teološku misao i kulturu. Srednjovekovni evropski Jevreji, pod pritiskom većinski neprijateljskog hrišćanskog okruženja, živeli su u zasebnim ograđenim delovima grada – *getima* – u kojima su bili okrenuti jedni drugima.

Geto. Reč „geto“ (ghetto) smatra se da potiče iz venecijanskog jezika, od reči koja označava livnicu - *gheta*. Termin vezujemo za prisilno odvajanje mletačkih Jevreja 1516. godine, praksi koja se kasnije širi i na druge evropske gradove. Vremenom su hrišćanske vlasti, posebno katolička crkva, dizale zidine oko ovih četvrti radi smanjenja „štetnog uticaja Jevreja na okolinu“. Stanovnici geta živeli su često u teškim uslovima i imali ograničenu slobodu kretanja.

Tokom srednjeg veka, u zemljama pod turskom vlašću, Jevreji su bili u mnogo boljem položaju nego u hrišćanskim zemljama. Turci su cenili njihovu sposobnost u zanatima i trgovini, ali, pre svega, obrazovanost i pismenost koja je u to vreme bila retka. Kao i drugi nemuslimanski živalj, bili su drugorazredni građani, ali su imali izvesnu autonomiju unutar svojih zajednica.

Kada su Jevreji počeli da ulaze u moderno doba, u XIX i XX veku, usledile su mnoge promene kod onih koji su sebe smatrali Jevrejima. Sakrivanje jevrejskog identiteta kao i prelazak na drugu veru, pretežno hrišćanstvo, karakteristični su za ovaj period. Neki Jevreji odbacuju etnički aspekt jevrejskog identiteta i definišu sebe samo kroz religiju. Neki pak odbacuju ili modernizuju tradicionalne religiozne poglede na judaizam i vide sebe više kao etničku grupu ili kulturu. U ovom smislu, Jevreji počinju da definišu sebe izvan religijskih okvira.

U kasnijim godinama XIX veka, najviše među sekularnim Jevrejima, razvio se pokret koji se zalagao za ideologiju po kojoj Jevreji treba da ulože napor kao narod i povrate svoju drevnu Zemlju kako bi se ponovo nastanili tam. Ovaj pokret je doveo do osnivanja moderne države Izrael ipoznat je pod nazivom *cionizam*.

Cionizam

Osnovne ideje cionizma streme definisanju i očuvanju jevrejskog identiteta i osnivanju jedinstvene države jevrejskog naroda. Otac cionističkog pokreta dr Teodor Hercl bio je unuk zemunskog staklara Mojzes Hercla. Hercl na prvom cionističkom kongresu u Bazelu 1897. godine iznosi predlog programa o obnovi jevrejske države na teritoriji tadašnje Palestine. Balfurovom deklaracijom iz 1917. godine priznaje se pravo Jevrejima na osnivanje suverene jevrejske države u Palestini. Kraljevina Jugoslavija među prvima priznaje ovu deklaraciju. Jevrejska omladina u Jugoslaviji uveliko prihvata cionističke ideje i osnivaju se mnoge cionističke organizacije. Svaka veća zajednica u Jugoslaviji između dva rata brojala je nekoliko cionističkih društava. Takva su bila: Ivrija, Betar, Hašomer hačair, WIZO (Women's International Zionist Organization), Kadima, Tehelet lavan, itd.

Danas, nakon strahovitih razaranja i užasa koje je za sobom ostavio Holokaust, tokom kojeg je ubijena oko jedna trećina celog jevrejskog naroda, na svetu živi oko trinaest miliona i petsto hiljada Jevreja. Više od šest miliona Jevreja živi u Izraelu, oko pet miliona u SAD-u, a ostali su rasuti po celom svetu sa najvećim centrima u Francuskoj, Kanadi, Engleskoj, Argentini, Rusiji, Ukrajini, Nemačkoj i Australiji.

U Srbiji danas živi manje od četiri hiljade Jevreja.

Izabela i Eliezer Baruh sa sinom Elijem
Beograd, pre rata
Foto: Yad Vashem

Sara Kalederon sa bratom, Josef-Faja
Beograd, pre rata
Foto: Yad Vashem

Porodica Ruben, Užice, pre rata
Foto: Yad Vashem

KRATKA ISTORIJA JEVREJA

na prostoru današnje Srbije

Fudbalski klub "Juda Makabi", Novi Sad, oko 1935.

Izvor: Jevrejska opština Novi Sad

Foto: Savez jevrejskih opština Srbije, *Portreti i sećanja*

KRATKA ISTORIJA JEVREJA NA PROSTORU DANAŠNJE SRBIJE

Smatra se da život jevrejske zajednice na prostoru današnje Srbije možemo pratiti od vladavine Aleksandra Velikog u IV veku p. n. e.

Slučajni arheološki pronađenci, među kojima su najznačajniji nekropola i naselje u Čelarevu koje datira između VIII i IX veka govore o prisustvu Jevreja na prostorima današnje Srbije u ovom periodu. Pronađeni su fragmenti opeka i grobovi na kojima su urezani jevrejski simboli i hebrejska (jevrejska) slova. Jevreji koji su živeli u ovo doba na ovim prostorima nazivali su se „Romanioti“ (orientalni ili Istočni Jevreji).

Od ovog perioda pa sve do većeg doseljavanja Jevreja na Balkan, nakon izgona iz Španije u XIV veku (opisanog u daljem delu teksta), ne postoje dokazi da je postojao kontinuirani jevrejski život na ovim prostorima.

Veće doseljavanje Jevreja na teritoriju Balkana vezujemo za izgon Jevreja iz Španije 1492, i nešto kasnije, 1497. godine iz Portugalije. Ova dva događaja prouzrokovala su najveći migracioni talas Jevreja nakon rušenja Drugog hrama. Jevreji su, nakon proterivanja iz Španije i Portugalije, na teritoriju današnje Srbije stigli preko Francuske, Italije i Grčke (Soluna).

Romanioti su živeli u Vizantiji, odakle su se razišli po mnogim zemljama. Među sobom su govorili grčki jezik. Ova grupa se vremenom stopila sa ostalim jevrejskim stanovništvom sa ovih prostora, pretežno sa sefardskom zajednicom. Danas postoji mala zajednica Romaniota u Grčkoj i još manje zajednice u Americi i Izraelu.

Aškenazi su prvobitno naseljavali dolinu reke Rajne i Francusku a potom, nakon Krstaških ratova (XI-XIII vek) se sele istočno u Poljsku, Litvaniju, Rusiju itd. Na prostoru današnje Srbije živeli su najviše na teritoriji današnje Vojvodine, ali i u Beogradu. Aškenaz na hebrejskom znači „Nemačka“. Jezi ove grupe jevreja je jidiš – mešavina staronemačkog i hebrejskog jezika.

Sefardi – „Sefarad“ na hebrejskom znači „Španija“. Ova grupa Jevreja govorila je judeo-španskim dijalektom nazvanim ladino, koji je bio mešavina hebrejskog i španskog jezika. Pretežno su nastanjivali teritorije Balkanskog poluostrva.

Tokom srednjeg veka Jevreji na Balkanu živeli su pretežno u zemljama pod turskom vlašću, u kojima nisu uživali sva prava koja su pripadala muslimanskom življu. Ipak, imali su svojevrsnu autonomiju koja se ogledala u životu u odvojenim četvrtima – *mahalama*.

Najrazvijenije jevrejske četvrti pod turskom vlašću na ovim prostorima bile su u Beogradu i Sarajevu. Razvoj jevrejske zajednice, koja je bila većinski sefardska, u ovom periodu bio je plodotvoran.

U nastojanju da se uspešnije stope sa lokalnim stanovništvom, odevanje Jevreja se nije mnogo razlikovalo od drugih naroda pod osmanskom vlašću. Kao i za druge nemuslimanske stanovnike, važile su neke zabrane po pitanju odevanja, te je tako Jevrejima bilo забранено da nose zelenu boju, a muškarci su na glavi morali nositi posebnu kapu – *čitu*.

Tek dolaskom Austrijanaca na prostore današnje Srbije, 1688. godine, znatno se pogoršava položaj Jevreja na ovim prostorima. Period austro-turskih ratova obeležilo je turbulentno stanje smenjivanja vlasti.

Mahala. Reč dolazi od turske reči *mahalle* u značenju „stanovanje“. Ovaj naziv označavao je svaku nasebinu unutar gradova pod turskom vlašću u kojoj je živila određena etnička grupa. Pod osmanskom vlašću, Jevreji su takođe živeli u mahalama. Ova naselja osnivana su često uz pomoć vlasti i u njima bi se odigravao celokupan život zajednice. Pored stambenih objekata, tu bi se nalazile sinagoga, trgovine, škole i ritualna kupatila. Najveće jevrejske mahale na ovim prostorima bile su u Beogradu i Sarajevu. Jevrejska ulica u Beogradu ostatak je iz vremena ovih malih naselja koja su nosila nazive svojih stanovnika.

Na teritoriju današnje Vojvodine Jevreji počinju da se doseljavaju sa konačnim povlačenjem Turaka. Istorija vojvođanskih Jevreja tekla je pod drugaćijim okolnostima u odnosu na njihove sunarodnike u Srbiji. To su bili Aškenazi, Jevreji koji su u Srbiju došli bežeći iz Nemačke, Austrije, Mađarske, Češke i Poljske gde su antijevrejske uredbe bile rigoroznije sprovedene nego na teritoriji današnje Vojvodine. Prvi Jevreji su se nastanili u današnjoj Vojvodini 1693. godine u Rackom Selu (Novi Sad).

Najznačajniji korak ka emancipaciji jevrejskog stanovništva u Evropi došao je sa Francuskom revolucijom 1789. godine, kada francuski Jevreji stišu potpunu ravnopravnost sa ostalim građanstvom Francuske.

Skoro 50 godina kasnije, Ugarski sabor 1840. donosi zakon kojim je Jevrejima na ovim prostorima dozvoljeno da se bave svim zanatima i poslovima, da poseduju zemlju, trgovine i fabrike i da se mogu školovati. Na teritoriji današnje Vojvodine, formalno se 1867. godine izjednačava položaj Jevreja sa svim drugim stanovnicima u zemlji i priznaje veroispovest. Od ovog perioda nadalje Jevreji polako idu ka ravnopravnom učestvovanju u političkom, društvenom, privrednom i kulturnom životu Srbije.

Period emancipacije Jevreja na prostoru današnje Srbije koji je počeo u drugoj polovini XVII veka, označio je ubrzani razvoj svih oblika delatnosti Jevreja. Od kraja XVIII do kraja XIX veka primetan je napredak u razvoju jevrejske zajednice na prostoru današnje Srbije. Osnivaju se nove jevrejske opštine (u Novom Sadu, 1748; u Subotici, 1786). Jevreji počinju da se bave različitim profesijama i stiču značajne društvene položaje u svim sferama. Zanimljivo je da se po prvi put u istoriji Jevreja na ovim prostorima razvija dubla povezanost sa zemljom u kojoj žive. Jevrejske škole proširuju svoj nastavni program prema aktuelnom državnom zakonu i usvajaju zvanične jezike (srpski, hrvatski, mađarski) koje su jevrejska deca do tada učila isključivo na ulici, a roditelji se često odlučuju da decu upišu u državne škole. Osnivaju se časopisi i pišu knjige na srpskohrvatskom i mađarskom jeziku sa jevrejskom tematikom. Pojavljuju se različiti oblici nacionalnih identiteta kod Jevreja, kako srpsko-jevrejskog (Srbi Mojsijeve vere), tako i mađarsko-jevrejskog (Jevreji po veri, Mađari po naciji).

Sa ovim promenama Jevreji postaju aktivni učesnici političkog života (na samom početku XX veka poznato je da su oko 1900. godine Jevreji Avram Ozerović i Bencion Buli bili poslanici u srpskoj Skupštini). Jača privredna i kulturna saradnja između jevrejskog stanovništva i drugih kultura i naroda u Srbiji, što rezultira i prvim mešanim brakovima. Počinje razvoj jevrejskih društava i organizacija. Jedno društvo osnovano u ovom periodu, 1879. godine u Beogradu, koje i dan-danas deluje jeste Srpsko-jevrejsko pevačko društvo – Braća Baruh. Po prvi put dolazi do razvoja sekularne, svetovne umetničke delatnosti Jevreja. U ovom periodu istakli su se pisac Hajim Davičo (1854–1981), rabin Jehuda Alkalaj (1798–1878), kompozitor i muzičar Jožef Šlezinger (1794–1870) i mnogi drugi.

Period u kojem se razvijaju razna društva, organizacije, kulturna, privredna i politička delatnost, započet emancipacijom Jevreja, imaće svoju kulminaciju u plodnim godinama između dva Svetska rata.

ŽIVOT JEVREJA NA PROSTORU DANAŠNJE SRBIJE IZMEĐU DVA SVETSKA RATA

Period između dva svetska rata za najveći deo jevrejske zajednice na prostoru današnje Srbije karakteriše uklopljenost u tokove lokalne sredine. Jevrejska deca su pohađala državne škole na srpskočrvenom i mađarskom jeziku, dok su samo nastavu veronauke imali odvojeno. Jevrejske škole i vrtići koji su nastavili da postoje uveli su sekularne predmete i kako su po kvalitetu bile na dobrom glasu, pohađala su ih neretko i deca drugih veroispovesti. Mladi bi nastavljali sa obrazovanjem u državnim gimnazijama i na fakultetima. Religiozni život odvijao se u domovima i u sinagogama. Nastavila je da se razvija i kultura religijskog učenja. Tako su u ovom periodu u Vojvodini postojale ješive, religiozne jevrejske srednje škole za muškarce, u Subotici, Senti, Staroj Kanjiži, Bačkom Petrovom selu i Bačkom Petrovcu.

Podela između tradicionalnih ortodoksnih zajednica i liberalnijih neoloških postaje sve više izražena usled jačeg organizovanja ipolitičkog delanja zajednica. Najbolji primer ove podele vezan je za osnivanje krovne organizacije jevrejskih veroispovednih opština u novonastaloj državi 1919. godine, Saveza jevrejskih veroispovesci opština kraljevine SHS, kasnije Savez veroispovesci opština Jugoslavije i Saveza ortodoksnih opština Jugoslavije. Sa XX vekom i olakšanim načinima komunikacije i transporta, zajednice osećaju veću povezanost i potrebu za međusobnom saradnjom i komunikacijom nego što je to ranije bio slučaj. Iako su sefardske i aškenaske opštine bile odvojene, postojala je potreba za Savezom koji je pre svega imao funkciju pomaganja manjim zajednicama i koji je predstavljao sponu između jevrejskih opština i državnih tela. Značajna pitanja oko nacionalnog identiteta podrazumevala su kod Jevreja različite načine posmatranja društva u kojem su živeli. Kompleksna pitanja nacionalnog identiteta za Jevreje u ovom periodu posebno su naglašena dolaskom politike cionizma.

Savez cionista Jugoslavije osnovan je 1919. godine. Ideje cionizma su u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca doneli mladi studenti iz Beča, i te ideje u većoj meri bivaju prihvaćene u redovima jevrejske omladine. O tome govori i veliki broj cionističkih omladinskih društava. Bilo ih je nekoliko u svakom gradu. Ova društva su imala jake veze sa Savezom komunističke omladine Jugoslavije; uopšte, jugoslovenski cionisti su osećali veliku bliskost sa marksističkim idejama. Mnogi su čak prelazili u redove komunista, kao što su to bili Moša Pijade i Pavle Pap, što je često izazivalo nelagodu kod čelnika opština koji su ovakve aktivnosti pokušavali da suzbiju.

Najveća cionistička društva na našim prostorima bila su *Betar i Hašomer hacair* (hebr. mladi stražar). *Betar*, najdesnija manjinska struja pod vođstvom dr Julija Dohanyja iz Novog Sada izdvojila se 1929. iz Saveza cionista i pristupila zasebnoj međunarodnoj jevrejskoj organizaciji *Betar* (iz koje su se kasnije razvili desničarski pokreti u modernoj državi Izrael, danas okupljeni u političku partiju Likud). *Hašomer hacair* osnovan je 1930. sa ciljem pripremanja omladine za zajednički život u kibucima (Kibuci nastaju kao poljoprivredne komune pionira cionista na teritoriji današnjeg Izraela početkom XX veka) i učenje jevrejske kulture, istorije i jezika. Ovo omladinsko društvo imalo je jake veze sa Savezom komunističke omladine Jugoslavije preko kojeg su jevrejski omladinci po početku rata stupali u partizane.

I pored raznovrsne cionističke aktivnosti jevrejsko stanovništvo počinje da učestvuje u političkom životu zemlje. Neki postaju poslanici u skupštini pridružujući se radikalnoj ili demokratskoj stranci (u Radikalnoj stranci: Šemaja Demajo, dr Jakov Čelebonović, dr David Albala i itd; u Demokratskoj stranci: dr Bukić Pijade, dr Solomon Alkalaj, dr Fridrih Pops) dok određen broj Jevreja radnika prilazi socijal-demokratskim partijama. Zanimljiv podatak koji govori o uklopljenosti Jevreja u srpsko društvo između dva rata jeste odluka Saveza jevrejskih veroispovesnih opština Jugoslavije iz januara 1925. o „obredu prilikom zakletve jevrejskih vojnika“. Tu se navodi šest tačaka od kojih su poslednje tri: Zakletva, Molitva za Kralja i otadžbinu i Patriotski govor „koji se ima završiti sa: Živeo Kralj!“.

Centri jevrejskog života, pored religijskog života i zajednice, sada postaju imnogobrojna društva i organizacije. Ona su bila kulturnog, obrazovnog, sportsko-rekreativnog, političkog i humanitarnog karaktera i u svakoj zajednici postojalo je bar po neko jevrejsko društvo.

Značajno je pomenuti da je Savez već 1933. izglasao potpunu ravnopravnost žena koje su učestvovale u svim oblicima života zajednice. Primer toga bila je jaka ženska sekcija Saveza cionista *WIZO* (Woman International Zionist Organization). Ženske sekciјe su nastavile da pri opštinama neguju tradiciju jevrejskih ženskih društava iz XVIII i XIX veka. Osnivane su mahom i amaterske dramske grupe među kojima je poznatija bila *Max Nordau* u Beogradu. Literarne aktivnosti bile su posebno izražene u Zagrebu, a tu funkciju je imala i *Jevrejska čitaonica* u Beogradu.

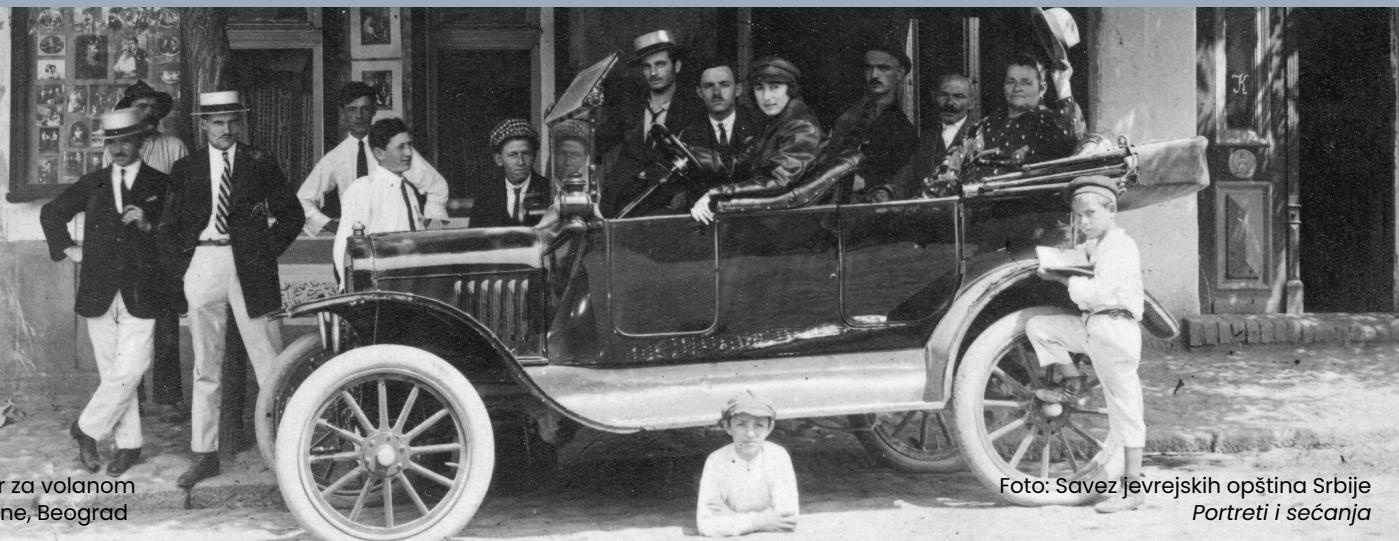
Jevreji na ovim prostorima postaju uključeni u rad svetskih i evropskih jevrejskih organizacija.

Kulturna delatnost jevrejskih zajednica postaje daleko izraženija u ovom periodu. Počinju da izlaze mnogobrojni jevrejski listovi i časopisi. Objavljaju se prve knjige o istoriji Jevreja na prostorima Jugoslavije. List koji je najduže izlazio – *Jevrejski list (Jüdische Zeitung)* osnovan je u Novom Sadu 1935. godine i izlazio je sve do 1941. Pisan je na srpskohrvatskom i nemačkom jeziku, a izdavao ga je organ mesne cionističke organizacije i sekretarijata Saveza cionista Jugoslavije za Vojvodinu. Jevrejski pisci bavili su se prevodenjem klasičnih dela književnosti, jevrejskim, ali i drugim temama. U ovom periodu delaju stvaraoci kao što je Oskar Davičo, Stanislav Vinaver, Isak Samokovlija, Paulina Lebl Albala i mnogi drugi.

Jevreji su se bavili raznolikim profesijama, ali kako su mahom živeli u urbanim gradskim sredinama, tek mali broj njih se bavio zemljoradnjom. Samo 5% ukupnog jevrejskog stanovništva u Jugoslaviji živilo je u selima. Bili su često istaknuti i uspešni u svojim zanimanjima.

Prema podacima iz 1939. godine, u Jugoslaviji je bilo ukupno 17370 jevrejskih domaćinstava, sa ukupno 35854 muških i 35488 ženskih članova. Za razliku od današnje teritorije Vojvodine, gde je veći deo jevrejskog stanovništva pripadao sloju intelektualaca, trgovaca i zastupnika, na prostoru današnje centralne Srbije Jevreji su bili pretežno zanatlije, sitni trgovci, radnici i niži činovnici. Broj zaposlenih žena bio je nizak – 1940. govori se o broju oko 1800 zaposlenih žena.

Razvoj i delatnost jevrejskih zajednica između Prvog i Drugog svetskog rata predstavlja poseban period u istoriji Jevreja sa ovih područja koji će zauvek obeležiti pravac razvoja većinskog dela zajednice i u periodu nakon Holokausta. Jevrejske opštine, društva i organizacije koje su cvetale u ovom periodu i imale plodne prakse i uticaje na šire jugoslovensko društvo i danas su glavna odlika jevrejskog života na ovim prostorima.

Hermina Brajner za volanom dvadesete godine, Beograd

Foto: Savez jevrejskih opština Srbije
Portreti i sećanja

KRATKA JEVREJSKA ISTORIJA BEOGRADA

Smatra se da jevrejska zajednica u Beogradu postoji od samog početka postojanja grada u III veku p. n. e. (U III veku p.n.e. keltsko pleme Skordisci su na obalama Save i Dunava osnovali naselje i nazvali ga Singidunum. Na prostoru nekadašnjeg Singidunuma razvio se slovenski grad Beograd). Jevreji su se u Beograd doseljavali iz gradova Otomanskog carstva počev od 1521. godine kada su Osmanlije osvojile Beograd. Kasnije, za vreme austrougarske okupacije Beograda od 1717. do 1739. godine, doseljavaju se aškenaski Jevreji iz centralne i severne Evrope. Sredinom XVI veka Jevreji sele se na obalu Dunava zbog blizine trgovačkog centra i luke. Jevrejska četvrt „Jalija“ sagrađena je na Dorćolu, „raskršču četiri puta“. Središte četvrti nalazi se na današnjem raskršču ulica Kralja Petra i Cara Dušana. Tek od perioda vladavine Turaka postoje detaljniji zapisi o jevrejskoj zajednici na prostoru Srbije, pa i u Beogradu. Tako možemo pratiti imena rabina i „dajana“ (sudija), trgovaca i jevrejskih porodica od XVI veka nadalje. Sredinom XVII veka zajednica je brojala oko 800 članova.

Naredni period istorije beogradskih Jevreja obojen je progonima i lošim položajem tokom teritorijalnih sukoba između Turaka i Austrijanaca. Obično bi se Jevreji povlačili sa Turcima i vraćali se sa njima. Tek dolaskom kneza Miloša Obrenovića (prva polovina XIX veka) na presto poboljšava se položaj Jevreja u Beogradu. Tokom ovog perioda u državnoj štampariji Kneževine Srbije, Knjažesko-serbska pečatnja, omogućeno je štapanje knjiga na hebrejskom jeziku. U periodu od 1837-1874 izašlo je preko 50 naslova jevrejskog sadržaja iz ove štamparije, među kojima su većinom bili molitvenici i knjige obrednog verskog sadržaja. Poslednjih 20 godina XIX veka obeležio je težak položaj Jevreja u Srbiji usled niza antijevrejskih zakona o ograničavanju privredne delatnosti, proterivanja iz grada i optužbi za ritualna ubistva. O položaju Jevreja u Srbiji pričalo se širom Evrope među jevrejskim zajednicama, a teška situacija je bila praćena snažnom borborom za ravnopravnost samih jevrejskih zajednica na prostoru današnje Srbije. Nakon dobijanja građanske ravnopravnosti 1888., Jevreji počinju da nastanjuju i prostor van četvrti u kojoj su do tada živeli.

Kao i u drugim gradovima na prostoru današnje Srbije, jevrejski život tokom XX veka odlikovale su, pre svega mnogobrojne jevrejske organizacije i društva. Izražena cionistička delatnost u Beogradu razvija se unutar organizacija koje su imale za cilj obrazovanje, zdravstveno vaspitanje, razvoj sporta i pripremanje ljudi za zemljoradničke aktivnosti koje će im biti potrebne nakon iseljavanja u Palestinu. Među ovim organizacijama bile su *WIZO*, *Hašomer haçair* (Mladi stražar), *Irgun stam halucim* (Organizacija opštih pionira), *Akiva*. Počinje da izlazi nekolicina novinskih listova. U umetničkom i kulturnom stvaralaštvu srpskog društva Jevreji počinju da se ističu od 20-ih godina XX veka. U ovom periodu delaju slikari Leon Koen, Moša Pijade i Bora Baruh, pisci Hajim S. Davičo, Aron Alkalaj i Paulina Albala. Sama zajednica imala je dve kulturne ustanove, Prosvetiteljski klub *Maks Nordau* i Jevrejsku biblioteku. Najstarije jevrejsko kulturno-umetničko društvo koje postoji i danas je srpsko-jevrejsko pevačko društvo *Braća Baruh* osnovano 1879. godine. Zgrada današnje Jevrejske opštine, Jevrejskog istorijskog muzeja i Saveza jevrejskih opština Srbije, sagrađena je 1928. godine kao Narodni dom i škola. Postojale su dve jevrejske četvrti Dorćol i Fišeklija (nekadašnji Carigradski, Smederevski drum, danas deo Bulevara kralja Aleksandra), obe uništene za vreme bombardovanja Beograda aprila 1941. Te godine na popisu stanovništa u Beogradu je živelo 12000 Jevreja. 8. juna 1942. godine Beograd je proglašen prvim evropskim gradom koji je „Judenfrei“ (očišćen od Jevreja).

Na jevrejskom groblju u Beogradu 1952. godine podignut je spomenik za borce protiv fašizma i žrtve Holokausta. Godine 1950. u glavnoj zgradи Vojno-medicinske akademije JNA postavljena je spomen ploča kao uspomena na borce iz redova medicinskog osoblja. Godine 1959. otvoren je Jevrejski istorijski muzej za javnost u ulici Kralja Petra 71a. Spomenik Jevrejima stradalim u dušegupkama u Beogradu otkriven je 5. 8. 2014. u ulici Braće Kršmanović u kvartu Savamala.

Boža Rafajlović sa familijom
Kalemegdan, Beogrda 1934.

Foto: Savez jevrejskih opština
Srbije, *Portreti i sećanja*

SINAGOGE U BEOGRADU

U XIX veku postojale su tri sinagoge u Beogradu. **Kal viežo** (Stara sinagoga) na Dorćolu nalazila se u ulici Visokog Stevana. Pretpostavlja se da je podignuta krajem XVI veka, a srušena 1952. godine, prema tadašnjem urbanističkom planu grada.

Stara beogradska sefarska sinagoga, **Bet Izrael** (Kuća Izraela) sagrađena je 1908. Kralj Srbije Petar I Karađorđević položio je kamen temeljac, kao znak važnosti i položaja jevrejske zajednice u to doba. Sinagoga je oštećena za vreme bombardovanja, aprila 1941. godine. Ona je srušena 1952. godine odlukom tadašnjih vlasti. Danas se na njenom mestu nalazi Galerija fresaka, deo beogradskog Narodnog muzeja.

Sinagoga Sukat Šalom je danas jedna od dve aktivne sinagoge u Srbiji. Izgradnja sinagoge, koja je 2002. godine dobila naziv **Sukat Šalom** (Koliba mira), završena je 1. novembra 1925. godine. Ovo je jedina sinagoga u Beogradu koja je opstala nakon Drugog svetskog rata. Nalazi se u ulici Maršala Birjuzova na broju 19. U podrumu zgrade nalazilo se obredno kupatilo, studentska menza i sala za gimnastiku, a na galeriji iznad Aron Hakodeša bile su postavljene orgulje. U zgradi sinagoge, gde su danas privatni stanovi, u ovom periodu nalazile su se kancelarije opštine, stanovi rabina, učitelja i kantora, kao i škola veronauke. Za vreme nacističke okupacije, zgrada ove sinagoge služila je kao javna kuća nemačkim vojnicima.

KRATKA JEVREJSKA ISTORIJA ZEMUNA

Najstariji spomenik sa jevrejskog groblja u Zemunu datira iz 1740. godine. Jevreji su se u Zemun doseljavali iz Nemačke i Slovačke, pretežno Aškenazi, a Sefardi iz Bosne i Beograda. Zemunsku jevrejsku opštinu priznale su vlasti 1746. (Juedengemeinde – jevrejska opština). Tada je u gradu živelo samo osam porodica. U to vreme Jevreji su pretežno živeli u Donjem gradu, u Jevrejskoj ulici (Juden-sokak). Za vreme Prvog srpskog ustanka ova zajednica je zbrinjavala jevrejske izbeglice iz Beograda. Veruje se da je od 1813. godine postojala Jevrejska škola, a Molitveni dom oko 1815. godine. Već u ovom periodu postojale su dve opštine, sefardska i aškenaska. Godine 1862. prvi put je dozvoljeno naseljavanje Jevreja bez ikakvih ograničenja, a prva aškenaska sinagoga je izgrađena već 1863. godine. Zgrada postoji i danas ali ne kao verski objekat. Kamen temeljac za sefardsku sinagogu u Zemunu položen je 1871. godine.

U periodu između dva rata, delovale su obe zajednice. Prema popisu, 1940. godine u Zemunu je stanovalo 585 Jevreja. Bavili su se pretežno trgovinom i industrijom, ali i zanatima i slobodnim zanimanjima. Postojala je Jevrejska škola, Jevrejska biblioteka, hor, Muzičko društvo David sa orkestrom gitara, jevrejsko sportsko društvo, Hevra kadiša (Sveto društvo), žensko društvo i izražena cionistička delatnost. Cionistička delatnost je posebno bila izražena u omladinskim krugovima. Postojala je pripremna stanica za iseljavanje u Palestinu, delovao je omladinski cionistički pokret Hašomer hacair. Postojala je, takođe, i mala ortodoksna zajednica. Pred sam rat, 1938. godine, osnovan je Jevrejski dom koji je imao za cilj da pruži kulturni i obrazovni sadržaj svojim članovima. Znatan broj jevrejskih studenata i srednjoškolaca bio je deo Komunističke omladine Jugoslavije. Jevrejskih porodica u ovom periodu bilo je i u Dobanovcima, Šimanovcima, Ugrinovcima, Karlovčiću, Tovarniku i drugim mestima.

Dve trećine zemunskih Jevreja likvidirano je u logorima Jasenovac, Sajmište i Stara Gradiška. Nakon Drugog svetskog rata podignut je spomenik jevrejskim žrtvama fašističkog terora na Zemunskom groblju i spomenik žrtvama Holokausta na Jevrejskom groblju. Postoji, takođe, spomen ploča na Ledinama na Bežanijskoj kosi, gde je 1941. godine streljano 350 Jevreja.

KRATKA JEVREJSKA ISTORIJA NOVOG SADA

Veruje se da su Jevreji živeli u Novom Sadu još tokom srednjeg veka. U znatnom broju, Jevreji se naseljavaju tek od kraja XVII veka. Kao dobavljači austrijske vojske, prvi Jevreji su se naselili na desnu obalu Dunava u okolini petrovaradinske tvrđave. U spisima iz XVII veka spominje se Hevra Kadiša (osnovana 1735.godine) i jevrejsko groblje. Takođe se spominje obredno klanje životinja po košer propisima. Jevrejske porodice su se pretežno bavile zanatima i trgovinom. Postojala su mnogobrojna ograničenja i zabrane bavljenja raznim zanimanjima, kao što su zabrana bavljenja zlatarstvom i zanatima uopšte, ali i pored zabrana postepeno je rastao broj Jevreja što je rezultiralo organizovanjem Jevrejske opštine 1748. godine, na čelu sa sudijom (Judex judeorum) koji je nosio zvanje Comunitas Judeorum. Nakon što su Osmanlije ponovo osvojile Beograd, veliki broj sefardskih Jevreja se naselio u Novi Sad koji polako postaje središte trgovine i stiče naziv Slobodnog kraljevskog grada. Jevreji su postepeno sticali pravo građanstva iako su trpeli razne restrikcije (zabrana bavljenja određenim poslovima, zabrana nastanjivanja u rudarskim gradovima itd.). Tek 1840. godine ugarski parlament u Požanju (Bratislava) daje veća prava Jevrejima. I pored toga, Jevreji su morali da plaćaju razne poreze, tzv. Toleranctaksi, porez na prodaju mesa, kuće, proizvodnju alkohola, itd.

Početkom XIX veka osnovane su ambulanta (Jevrejska bolnica), škola, kao i društvo za socijalno staranje. Od kraja XIX veka, do početka XX veka Jevreji postaju deo građanskog staleža i bave se zanimanjima kao što su: krpači obuće, trgovci stare odeće, pečatoresci, štampari, obradivači kože, zlatari, krvnari, proizvodači sapuna, lekari, torbari, mlinari, bankari, industrijalci, itd. Dolazi do asimilacije jevrejskog stanovništva koja se odrazila na govorni jezik Jevreja (mađarski i nemački), i dolazi do sve jačeg uticaja mađarske kulture. Pod ugarskom upravom, novosadska Jevrejska opština prznata je kao veroispovesna opština koja ima službeni položaj kao i ravnopravnost sa ostalim religijskim zajednicama. Međutim, konstantna borba za vlast između Mađara i Srba rezultirala je odbojnošću Srba prema Jevrejima. U dvadeseti vek Jevrejska Opština je ušla, iako brojnija i organizovanija, konstano pod uticajem sukoba između Srba i Mađara, kao i pod uticajem privredne krize.

Promena državne vlasti 1918. godine dovela je do promene u jeziku i kulturi jevrejskog stanovništva. Mladi Jevreji, koji su odrastali u Kraljevini, veoma brzo su se prilagodili i izgradili dobar odnos sa Srbima. Porastom uticaja cionista, porasli su doprinosi za izgradnju Palestine, uspon u kulturnim aktivnostima kao i socijalne i humanitarne akcije. Nagli rast i procvat rezultirao je izgradnjom Jevrejskog kulturnog doma, koji je osvećen januara 1935. godine. U ovu velelepnu zgradu se smestila većina javnih ustanova, vrtić, košer restoran, dvorane za predavanja, sportske dvorane, kancelarije pokreta i društava, itd. Na ovom mestu se danas nalazi Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača.

Prva bogomolja (sinagoga) je osnovana 1717. godine u Gospodskoj ulici (Herrenstrasse) broj 70., druga bogomolja 1749. godine u Futoškoj ulici, treća sinagoga 1780. godine je zamenila drugu zbog trošne zgrade, četvrta 1826. godine, koja je delimično izgorela i vremenom je postala mala. Poslednja sinagoga je izgrađena 1905-1909. godine prema projektu Lipota-Leopolda Baumhorna koja postoji i dan-danas. Pored sinagoge su izgrađene zgrade za administraciju Opštine, školu i stambeni prostor za verske službenike. U verskom pogledu, opština je pripadala neološkoj struji (često upoređivana sa reformistima). Tridesetih godina XX veka osnovana je i mala ortodoksna zajednica koja je bila odvojena od neološke. Procват jevrejske zajednice u ovom periodu se može uočiti i po mnogobrojnim društvima i ustanovama koje su osnovane i izgrađene: Dom staraca i siročadi; loža međunarodne organizacije *Bnei Brit*; *Rehuša* – kreditna i štedna zadruga; *Kora hleba i dečije utočište* (humanitarna organizacija sa širom društvenom delatnošću) jedna od najnaprednijih ustanova na polju socijalnog rada); ženska društva; jevrejska sportska društva; pevački horovi; jevrejske novine, itd.

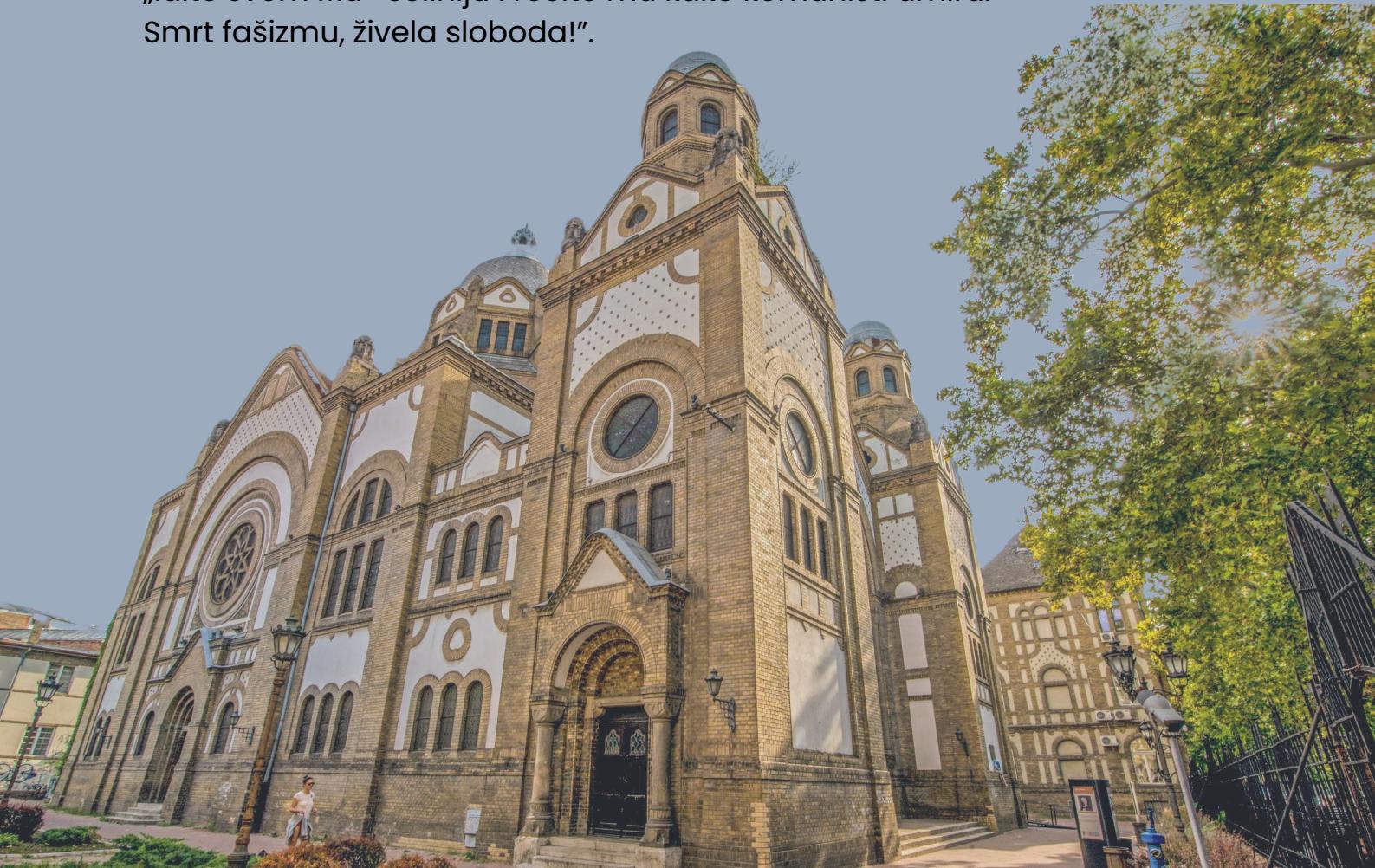
dr Henrik Kiš, sinagoga u Novom Sadu
Foto: Jevrejski istorijski muzej

Pavle Šosberger, Novi Sad, oko 1939.
Izvor Josip Šosberger
Foto: Savez jevrejskih opština Srbije, Portreti i sećanja

Veći deo Jevreja iz Novog Sada je pogubljen tokom Drugog svetskog rata. Ubijeni su u Raciji koja je trajala od 21. do 23. januara 1942. godine; u Aušvicu, u koji su odvedeni marta 1944. godine, preko logora u Bačkoj Topoli i Baji; tokom prisilnog rada u Borskom rudniku i marševima smrti; u antifašističkim borbama, smrtnim presudama i tokom brutalnih kažnjavanja. Od svih članova opštine, koja je 1940. godine brojala oko 4300 lica, preživelo je oko 1000 članova od kojih se oko 700 iselilo u Izrael 1948/49. godine. Od 26. aprila 1944. godine, okupatori su u sinagogu zatvarali novosadske Jevreje, odakle su ih transportovali u logore smrti. Od 1966. godine, zbog nedostatka minjana (kvorum od 10 vernika), u njoj se održavaju koncerti i druge kulturne manifestacije. Godine 1983. sinagoga je postala spomenik kulture, a 1991. godine je proglašena spomenikom od velikog značaja.

Na jevrejskom groblju u Novom Sadu podignut je spomenik za 4.000 Jevreja žrtava fašizma, koji je posvećen 1952. godine. Na obali Dunava, 1971. godine je podignuta skulptura u znak sećanja na žrtve Racije. Nekoliko ulica u gradu je nazvano po imenima jevrejskih boraca i narodnih heroja Jugoslavije, kao, na primer, ulica nazvana po narodnom heroju Pavlu Papu, Jevrejinu komunisti koga je, nakon što se pridružio partizanima, uhvatila i streljala italijanska policija 1941. godine. Zabeleženo je da je pred streljačkim odredom uzviknuo:
„Idite svom Mu-soliniju i recite mu kako komunisti umiru.
Smrt fašizmu, živila sloboda!“.

KRATKA JEVREJSKA ISTORIJA SUBOTICE

Smatra se da su još u XVI veku Jevreji živeli u južnoj mađarskoj niziji koja je tada bila pod osmanskom vlašću. Većina Jevreja je u drugoj polovini XVII veka proterana zajedno sa osmanlijama i samo su pojedinci ostali u utvrđenim gradovima u Vojvodini. Prvi Jevrejin koji je od uprave dobio dozvolu stalnog boravka, 1775. godine, bio je Jakob Hiršl, poreklom iz Pakša (središnji deo današnje Mađarske). Ovo je bio početak naseljavanja Jevreja u Subotici, koji je bio spor i dugotrajan. Jevreji su u ovom periodu bili izloženi raznim zabranama, taksama i diskriminacionim postupcima. Godine 1782. godine u gradu je bilo 29 Jevreja koji su zbog načina na koji ih je vlast tretirala živeli u teškoj sirotinji.

Edikt o toleranciji Josipa II iz 1781. godine označio je početak emancipacije Jevreja. Gradske vlasti su zvanično priznale Jevrejsku opštinu 1786. godine. *Hevra Kadiša* (Sveto društvo) je najstarije društvo subotičkih Jevreja, osnovano 1790. godine, u kojem su bili učlanjeni skoro svi članovi zajednice. Cilj društva je bio da pruža pomoć siromašnima i bolesnima, kao i pri sahranjivanju članova, a kasnije se brinulo i o kulturnom i društvenom životu zajednice. *Edikt o toleranciji* je naziv za ukaze ili deklaracije vladara kojima se proglašava ili ustanavljuje slobodno ispovedanje religija svim ili određenim manjinskim religijskim zajednicama.

Austrijsko-mađarskom nagodbom iz 1867. godine uklonjene su poslednje prepreke za sticanje punog građanskog prava i jednakosti Jevreja i ostalog stanovništva. Jevrejska opština je doživela svoj ekonomski procvat i stekla bolji položaj. Počela su da niču jevrejska društva, ustanove i građevine. Osnovana je Jevrejska škola koju su priznale gradske vlasti, a zatim i Devojačka osnovna škola i Dečije obdaniše. Organizovane su sportske sekciјe, kulturne manifestacije, došlo je do modernizacije verskih obreda i upotrebe državnog jezika. Vremenom je došlo do podele Jevrejske opštine, gde se većina članova odlučila za modernističku neološku struju, a manjina za ortodoksnu struju. U ovom periodu pokrenuta je inicijativa za izgradnju druge sinagoge, koja je zamenila prvu sinagogu, završenu 1817. godine u tadašnjoj Šumskoj (Jugovićevoj ulici). Druga sinagoga je građena prema projektu arhitekata Deže Jakaba i Marsela Komora i dan-danas postoji. Sinagoga je otvorena 1903. godine, a većina graditelja je dobровoljno radila na njenoj izgradnji.

Do Prvog svetskog rata, većina Jevreja je prihvatile mađarski jezik i kulturu. Učestvovali su u svim granama privrede, značajan položaj imali su u trgovini, bankarstvu i slobodnim zanimanjima, a manje u zemljoradnji, industriji i državnoj službi. Iako su razna jevrejska društva tokom rata pomagala celom društvu, nije se mogla sprečiti sve učestalija pojave antisemitizma. Nakon rata, u Kraljevini SHS svi pripadnici nacionalnih i verskih manjina zakonom su stekli građanska prava, ali su Jevreji često nailazili na birokratiju koja im je otežavala dobijanje dozvole za rad, državljanstvo i pravo glasa. Zbog situacije u kojoj su se našli, došlo je i do podele unutar zajednice, na sledbenike mađarske kulture i na sledbenike Kraljevine. Postepeno su se Jevreji prilagodili, naučili jezik i učestvovali podjednako u životu grada u advokaturi, trgovačkoj komori, sindikatima, novinarstvu, umetničkoj i kulturnoj delatnosti grada. Istaknuta je bila industrija poljoprivrednih proizvoda porodice Rafaela Hartmana koja je bila jedna od najvećih u Evropi, fabrika kože Adolfa Glida, fabrika čokolade i bombona *Ruf* (danas fabrika Pionir). Broj Jevreja studenata u ovom periodu bio je trostruko veći u odnosu na ostalo stanovništvo, što je dovelo do toga da većina lekara i advokata u gradu budu Jevreji. Unutar zajednice osnovana su mnoga nova društva: *Hor Hakinor* (Violina), *Književno-umetničko društvo Reus*, *Makabea*, *Hakoah* – bokserska sekcija koja je stigla do balkanskog šampionata i istaknuta *Jevrejska bolnica* otvorena 1923. godine čije je osoblje dobrovoljno radilo u bolnici.

Iako su vlasti zabranjivale i sprečavale antisemitizam, napadi na jevrejsku zajednicu nisu prestajali. Napade su vršili mađarski nacionalisti koji su Jevreje smatrali izdajnicima; nacionalisti iz jugoslovenske i srpske struje koji su optuživali Jevreje za „mađaronstvo“ i Bunjevci. Kao odgovor na napade i klevete došlo je do porasta organizovanog cionističkog pokreta u zajednici i 1921. godine je osnovana *Mesna cionistička organizacija*.

Marija Bedo i Irma Bedo, Subotica, 1935.

Izvor: Marija Perčić

Foto: Savez jevrejskih opština Srbije, *Portreti i sećanja*

Na inicijativu subotičkih ortodoksnih Jevreja, 1921. godine je osnovan *Savez ortodoksnih bogoštovnih opština Jugoslavije* koji je zvanično priznalo ministarstvo vera. Ovaj Savez je imao svoja društva, školu, ješivu (religioznu školu za muškarce) i institucije. Dve zajednice, ortodoknsa i neološka, vremenom su razvile dobre odnose.

Orthodox synagogue was founded in 1915, on Frankopanska street. Until World War II, Jewish community of Subotica was the fourth largest in Yugoslavia. In the thirties of the XX century it had about 6000 members.

Udruženje ortodoksnih jevrejskih veroispovednih opština je brojalo 12 opština i to u Adi, Bačkoj Palanci, Bačkom Petrovcu, Bačkom Petrovom selu, dve opštine u Iloku, aškenasku i ortodoksnu u Molu, Senti, Somboru, Staroj Kanjiži, Subotici i Zagrebu. Rad ortodoksnih opština nije nastavljen nakon rata. Tokom rata 75% članova je ubijeno u logorima smrti, prilikom pokušaja bekstva ili pokušaja priključivanja partizanskim i antifašističkim odredima, u zatvorima, tokom prinudnog rada, od hladnoće, bolesti, gladi i torture.

Monuments to the victims of the Holocaust in Subotica were erected in the Jewish cemetery, near the former Jewish ghetto and at the railway station from which Subotican Jews were deported to Auschwitz.

After the war, the community was reorganized. Orthodox synagogue was restored in 1978. Besides the Great Synagogue, there is also a smaller one in the complex of the Jewish community. Today, in the community, various cultural, religious, humanitarian and social events are organized. The Jewish community of Subotica is located on Dimitrija Tucovića street.

KRATKA JEVREJSKA ISTORIJA ZRENJANINA

Ne postoje tačni podaci kada su se Jevreji prvi put naselili u Banat. Procenjuje se da je Jevreja, takozvanih Romaniota, bilo u Banatu u vreme kada je ova teritorija pripadala Rimskoj imperiji. Oni su pretežno bili snabdevači rimskih legija. Tokom vizantijske vladavine, sADBina banatskih Jevreja je bila ista kao i u ostalim delovima današnje Srbije. Tokom srednjeg veka, pa sve do dolaska Turaka, položaj Jevreja je zavisio od ličnosti vladara i njihovih potreba koji su pooštavali ili ublažavali antijevrejske propise. U celom ovom razdoblju oni su, na neki način, bili podređeno stanovništvo. Položaj Jevreja se poboljšava dolaskom Osmanlija, oni ubrzo stupaju u službu Osmanlija i postaju njihovi saradnici, najviše u trgovini. Nakon isterivanja Osmanlija, 1718. godine, i dolaskom Austrijske carevine počelo je organizovano naseljavanje Banata. Ova ravnica je bila u lošem stanju, prekrivena močvarama oko kojih su se širile razne zarazne bolesti, sela su bila napuštena i u Banatu je tada pretežno živelo srpsko i nešto rumunskog stanovništva. Ono se bavilo stočarstvom i zemljoradnjom. Kao takav, Banat je postao primamljiv siromašnom stanovništvu iz cele Evrope, pretežno onima koji su se bavili trgovinom i zanatstvom. Međutim, Austrijska carevina je gajila dugovekovnu netrpeljivost prema Jevrejima i osuđivala je odnos koji su imali prema Osmanlijama tako da su Jevreji bili nepoželjna nacija za naseljavanje. Zbog toga im je boravak i kretanje bilo ograničeno, dozvoljeno im je da dođu na teritoriju Banata samo tokom održavanja državnih vašara, u slučaju službenih poslova ili ako su bili zaposleni kod nekog ranije naseljenog Jevrejina. O tome svedoči i popis stanovništva iz 1735-1738. godine, u kojem piše da u Banatu ima samo oko 100 jevrejskih porodica.

U Zrenjaninu (Veliki Bečkerek), uz plaćanje velike boravišne takse i snalažljivost Joakima Goldštajna i Mojsija Abrahama 1747. godine dobijaju stalnu boravišnu dozvolu. Nakon njih su se doselile i druge jevrejske porodice. Verska zajednica je osnovana 1790. godine i nju je činilo oko tridesetak porodica. Tokom XIX veka zajednica je postala brojnija i bogatija. Prva sinagoga je završena 1847. godine, ali je zbog lošeg stanja zgrade srušena i podignuta nova, Velika sinagoga koja je završena 1896. godine, na uglu današnjih ulica Sarajlijine i Jevrejske.

U ovom periodu, tadašnji predsednik zajednice uspeo je da nagovori najpoznatijeg arhitektu sinagoga u Austro-Ugarskoj, Leopolda Baumhorna da izgradi sinagogu u Zrenjaninu. Religiozna zajednica, rabinat i škola osnovani su 1852. godine. Par godina kasnije, osnovano je Žensko humanitarno društvo koje se bavilo humanitarnim radom unutar i van svoje zajednice. Dobra organizacija unutar zajednice rezultiralo je razvijanjem zajednice i njenih članova na svim poljima. Tokom popisa stanovništva iz 1900. godine zabeleženo je da je u Zrenjaninu živelo 1335 Jevreja. Oni su živeli u samom centru grada koji je nazvan Čivutski sokak u kojem se nalazila sinagoga i zgrada *Hevra Kadiše* (Svetog Društva).

Svoj doprinos Zrenjaninu Jevreji su ostavili u zdravstvu, industriji, trgovini itd. Prva žena lekar bila je doktorka Regina Fišer Kon, a najpoznatiji farmaceut je bio Aleksandar Vagi. Fabrika kvasca, skroba i šećera bila je u vlasništvu i pod upravom Jevreja. Na prelazu iz XIX u XX vek, veliki broj trgovinskih radnji u glavnoj ulici, takozvanoj čaršiji, bio je u vlasništvu Jevreja, a svoje zgrade posedovalo je deset jevrejskih porodica. Tridesetih godina, jedan od najuticajnijih žitelja Zrenjanina bio je tadašnji direktor fabrike šećera Viktor Elek. Bio je poznat kao jedan od najvećih dobrotvora, ne samo u jevrejskoj zajednici nego i mnogim kulturnim društvima, pomagao je gradsku upravu iako je fabrika bila oslobođena gradskog poreza. Uhapšen je i obešen među prvima nakon nemačke okupacije grada, 1941. godine.

Eva Radovančev i Ana Kende

Zrenjanin, 1929.

Izvor Eva Radovančev

Foto: Savez jevrejskih opština Srbije, *Portreti i sećanja*

Pre početka Drugog svetskog rata, 31,6 % jevrejske populacije Banata živelo je u Zrenjaninu. Godine 1941. okupaciona vlast je oduzela Jevrejima prava, diskriminišući ih i ubijajući ih. Poznati zrenjaninski Jevreji su odmah bili uhapšeni, oduzeta im je imovina, biblioteka i arhiva su uništene i već aprila, 1941. godine srušena je sinagoga. U avgustu 1941. godine Jevreji iz Zrenjanina i okoline su deportovani u Beograd od kojih je 1280 stradalo. Banat je bio prva oblast u Evropi potpuno „očišćena“ od Jevreja budući da su svi banatski Jevreji ubijeni u logoru Topovske šupe.

Mali broj preživelih Jevreja, nakon rata iselio se u Izrael, a oni koji su ostali, su sveli svoje aktivnosti unutar zajednice na minimum. U posleratnom periodu zajednica zvanično nije ni postojala. Tek 1994. godine zajednica je ponovo oživila. Istaknuti i aktivni zrenjaninski Jevrejin, Josif Tajti je imao listu porodica preživelih Jevreja, koje je pozvao na sastanak. Polako se opština ponovo formirala, osnovala je svoju Žensku sekciju, Komisiju za socijalna pitanja i Dečiji klub. U opštini se obeležavaju jevrejski praznici, drže se predavanja o raznim temama, kao i druženja unutar i van zajednice. Na mestu nekadašnje prelepe sinagoge danas se nalazi poslovno-stambena zgrada.

KRATKA JEVREJSKA ISTORIJA NIŠA

Tokom svoje duge istorije Niš je bio značajna raskrsnica balkanskih puteva. Veruje se da su prvi Jevreji stigli u Niš još u rimske doba, kao i da su jevrejske izbeglice iz Španije tu zatekle malu zajednicu koja ih je prihvatile. Prvi pisani izvori pojavljuju se 1651. godine. Smatra se da je prvi molitveni dom podignut 1695. godine. Za vreme turske vlasti na reci Nišavi, između dva drvena mosta, prostirala se jevrejska mahala koju su Turci zvali Čivutana. Mahala je imala školu, sinagogu, obredno kupatilo, rabinovu kuću, ješivu (muška verska škola) i zgradu jevrejskog doma i cela je nestala u velikom požaru 1879. godine. Na popisu stanovništva iz godine pre velikog požara stoji da u gradu živi 900 Jevreja, što je u to vreme činilo nešto više od 7 % stanovništva. Svi su bili Sefardi i između sebe govorili su ladino. Postoje podaci da su se bavili različitim profesijama kao što su kožari, opančari, trgovci, nadničari, duvandžije, piljari, mlekari, sarafi i mesari. Smatra se da jevrejsko groblje u Nišu datira iz XVIII veka, kao i da su pre ovog postojala dva starija groblja koja su izmeštana zbog širenja grada tokom godina.

Nakon pada Turaka, za Jevreje u Nišu važili su tadašnji srpski zakoni koji su ih u mnogome ograničavali i diskriminisali. Oduzimana im je imovina i uveden dodatni porez. Zabranjeno im je ritualno klanje i pazarni dan, koji je sa ponedeljka prebačen prebačen je na subotu, što im je štetilo, jer niko od njih nije otvarao radnje na Šabat. Sve zabrane su ukinute 1888.

Između dva Svetska rata, Jevreji polako izlaze iz zatvorenih krugova svoje zajednice. Deca iz škola unose srpski jezik u kuće u kojima se do tada govorio isključivo ladino, pohađaju redovnu gimnaziju i više škole. Razvija se privredna delatnost između jevrejskog i nejevrejskog stanovništva, a sami Jevreji počinju da rade subotom. Sklapaju se i prvi mešani brakovi o kojima postoje pisani izvori. Razna društva i udruženja delovala su u gradu. Među njima omladinska društva *Ha'sahar* (Zora), *Maks Nordau*, *Hašomer hacair* (Mladi stražar) i *Bijalik*, cionistička grupa koja je svoje prvo kulturno veče upriličila u februaru 1938. Sportski klub *Cion* koji je brojao 30 članova, zajedno sa igračima, i imao podmladak od dvadesetoro dece uzrasta od 6 do 10 godina, osnovan je 1929. Skauti su brojali 20 omladinaca. Žensko humanitarno društvo *Debora* koje se naročito brinulo o siromašnim porodicama i *WIZO* – Svetska organizacija cionističkih žena. Poznato pevačko društvo *David* koje je uveseljavalo publiku na gradskim proslavama, venčanjima i u mnogim drugim prilikama osnovano je 1909 godine.

Krajem XIX veka pominju se *El Kal Grande* i *El Kal Čiko*, velika i mala sinagoga koja je zbog lošeg stanja bila zamenjana novom sinagogom. Nova sinagoga je završena u proleće 1925. i bila je aktivna do početka Drugog svetskog rata. Jevrejska veroispovesna zajednica 1927. godine brojala je 90 članova, a u gradu je živelo 430 Jevreja. Za vreme okupacije, Nemci su sinagogu koristili kao magacinski prostor. Pod zaštitom države zgrada se danas koristi kao Hram kulture gde se održavaju izložbe, koncerti i književne večeri. Nalazi se u Davidovoj ulici broj 2 i vlasništvo je Narodnog muzeja.

U oktobru 1941. godine, svi Jevreji muškarci bili su uhapšeni i odvedeni u logor Crveni krst, žene i deca dovedeni su kasnije. Dvanaestog februara 1942. godine dogodio se, takozvani, proboj logora na Crvenom krstu, oko stotinu logoraša je tom prilikom pobeglo, a jedan broj poginuo je u pokušaju. Oni koji nisu ubijeni u mestu Bubanj, odvedeni su u logor Sajmište. Skoro svi niški Jevreji nastradali su u Holokaustu. Zgrada logora Crveni krst, u blizini železničke stanice pod istim imenom, pretvorena je u memorijalni muzej 12. februar 1969. godine. U Nišu danas ne postoji nijedan drugi spomenik stradalim Jevrejima. Mali broj Jevreja, koji su uspeli da se spasu, vratili su se nakon rata u Niš. Današnja opština je aktivna, ali broj članova ne prelazi više od 20 osoba.

Venčanje Lili Lune Pijade i Moše Varona iz Niša, 1940

Izvor: Rafael Pijade

Foto: Savez jevrejskih opština Srbije, *Portreti i sećanja*

KRATKA JEVREJSKA ISTORIJA ŠAPCA

U toku XIX veka zahvaljujući bogatoj okolini, kulturnoj i prosvetnoj tradiciji Šabac se znatno isticao među ostalim gradovima Srbije. Prvi Jevreji u Šapcu naseljavaju se tek početkom XIX veka, a u drugoj polovini sagrađena je prva sinagoga i utemeljeno Jevrejsko groblje koje je danas pod zaštitom Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture. Tokom 1850. godine u gradu je osnovan ogranač cionskog društva za kolonizaciju Palestine, a članovi tog društva bili su gotovo svi šabački Jevreji tog vremena, negde oko 15 familija. Povodom zabrane na posedovanje imovine sačuvano je više pisama šabačkih Jevreja knezu Mihajlu Obrenoviću, a u arhivu Srbije postoji nekolicina molbi za ispis iz srpskog državljanstva i traženje austrijskog. Posle ukidanja zabrana 1888., počela su doseljavanja Jevreja iz drugih gradova u Šabac. Najpoznatiji doseljenik tog vremena bio je lekar Avram Josifa Vinaver koji je, pored posedovanja imozantne stručne biblioteke, bio prvi lekar koji je u Srbiji imao rendgen aparat. Od 1894. godine do početka Prvog svetskog rata, radila je i škola za jevrejsku decu koju je odobrilo tadašnje Ministarstvo prosvete. Učenici su ovu školu pohađali nakon nastave u redovnoj školi, kako bi učili maternji jezik. Godine 1896. u Šapcu je živilo 274 Jevreja.

U periodu između dva Svetska rata, dokumentovane su i sačuvane izborne liste, zapisnici i dokumenti uprave Jevrejske veroispovedne opštine i svi dostupni podaci o rabinu. Na popisu stanovništva grada iz 1921., od 9232 stanovnika njih 70 bili su Jevreji, deset godina kasnije bilo ih je 68, a 1940. 83, dok se na popisu iz 1961. ne pojavljuje ni jedan jevrejski stanovnik Šapca. Posle učestvovanja u balkanskim ratovima i Prvom svetskom ratu jevrejsko stanovništvo sve više je integrisano u život grada. Šabački glasnik 1924. objavio je članak Šapčani na visokim položajima, bankari, advokati, viđeni trgovci i književnici među kojima se spominju Jevreji. Srbi Mojsijevci, kako su ih zvali, članovi su Društva za pomoć deci, žene su učlanjene u *Kolo srpskih sestara*, a za počasnog člana pevačkog društva *Zanatlija* proglašen je Žak Biti Jakov 1931. U to vreme, u gradu je živeo i radio Stanislav A. Vinever (1891-1955), prevodilac, novinar, književnik i pesnik. Iako je veći deo života proveo u Beogradu, treba spomenuti da je poznati pisac i pesnik Oskar Davičo (1909-1989) rođen u Šapcu, u staroj jevrejskoj šabačkoj porodici Davičo.

U šabačkoj sinagogi održavale su se proslave za rođendan kralja, dan ujedinjenja Kraljevstva i rođendan prestolonaslednika, jednako kao i u pravoslavnoj i katoličkoj crkvi. Lokalne novine pisale su o bratimljenju između Srba i Jevreja i o prelasku jevrejskih muškaraca u pravoslavlje zbog sklapanja brakova sa pravoslavnim devojkama, jer je mnogo teže bilo da one pređu u Mojsijevu veru. Događaji koji su obeležili savremenu istoriju grada otpočeli su 1940. godine, kada je u Šabac iz Kladova pristiglo više od 1000 jevrejskih izbeglica koje su zaustavljene na svom putu iz Nemačke, Čehoslovačke i Austrije ka Palestini. Bili su smešteni u starim mlinovima, taman kada su se donekle integrisali u život grada, počeli da učestvuju u sportskim i kulturnim događajima, zadesila ih je okupacija. Svim jevrejskim starosedeočima imovina je zaplenjena i opljačkana, a izbeglice su u julu 1941. prebačene u radni logor na Savi. Jevreji su likvidirani 13. oktobra u zaseoku Poloj, između Save i puta Mačvanska Mitrovica – Zasavica. Posle Drugog svetskog rata u gradu su ostale ukupno dve jevrejske porodice koje su se iselile u Izrael krajem osamdesetih. Danas u Šapcu ne postoji Jevrejska zajednica. Građani Šapca obeležili su mesto stradanja u selu Jarak, česmom sa natpisom: "Za ljubav, za bratstvo, za vodu". Od 1982. godine održavan je tradicionalni međunarodni plivački maraton Šabac-Jarak kao memorijalna trka pod nazivom Trka mira, rekom Savom, dužine 18 kilometara i 800 metara.

KRATKA JEVREJSKA ISTORIJA KRAGUJEVCA

Do 1788. godine Kragujevac je bio malo mesto pod turskom vlašću u kojem je živeo tek poneki Jevrejin. Smatra se da je postojala i sefardska zajednica iza koje nije ostalo tragova. Tek u XIX veku pronađemo više Jevreja u ovom gradu, najviše zahvaljujući privrednoj politici kneza Miloša Obrenovića. Jevreji su se bavili trgovinom i zanatima, ali njihov broj nikada nije dostizao velike razmere kao u drugim mestima u Srbiji. Jedan od istaknutijih Jevreja koji je živeo u ovom periodu, Josip Šlezinger, delovao je u Kragujevcu između 1831. i 1840. godine. U ovom periodu postojala je i Sinagoga poljskih Jevreja čije je osnivanje potpomogao knez Miloš.

Između dva rata jevrejski hram se nalazio u privatnoj kući u Dušanovoј ulici. Zajednica nije bila bogata, pa je prostor jevrejskog kluba obezbedio jedan od članova u svojoj kući gde se sada nalazi hotel Kragujevac. Kragujevačka jevrejska zajednica, koja je 1921. godine brojala 80, a 1941. godine 85 članova, imala je učitelje, rabine, šohete i moele koje je zapošljavala iz drugih krajeva, pa i iz inostranstva putem konkursa. U ovom periodu delovala je *Jevrejska veroispovedna opština Kragujevac* kojoj je pomagao *Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije*. Iz različitih svedočanstava znamo da su Jevreji u Kragujevcu, kao i u drugim mestima u Jugoslaviji, aktivno učestvovali u srpskom društvu. Bioskop *Pivnica*, koji je funkcionisao od kraja Prvog svetskog rata pa sve do Drugog svetskog rata, otvorio je Jevrejin po imenu Jichak Pinhas. Imao je 500 sedišta i bio je jedan od tri postojeća u gradu.

Svi jevrejski muškarci su po nemačkoj okupaciji streljani u samom Kragujevcu, a žene i deca odvedeni u logor Sajmište. U znak sećanja na kragujevačke Jevreje podignut je spomenik Nandora Glida, *Sto za jednoga, u Šumaricama*.

30.01.1933, Kragujevac
Izvor: Filip David

Foto: Savez jevrejskih opština Srbije,
Portreti i sećanja

KRATKA JEVREJSKA ISTORIJA KIKINDE

Prema podacima iz lista Nedeljni glasnik broj 5, za 1931. godinu, prva naseljavanja jevrejskog stanovništva na područje Kikinde zabeležavana su od kraja XVIII veka, što je tek nekoliko decenija kasnije u odnosu na prve talase naseljavanja Kikinde. Isti izvor navodi da je prva jevrejska veroispovedna opština u Kikindi osnovana 1800. godine, te da je iste godine već imala svoju prvu sinagogu, svog rabina i predmolitelja. Na području Kikinde do početka Drugog svetskog rata, jevrejski narod činio je oko 1.5-2% od ukupne populacije – na primer, u listama sa popisa stanovništva iz 1824. godine navedeno je 129 Jevreja od ukupno 12344 stanovnika, dok se na popisu iz 1921. godine javlja broj od 551 Jevreja. U tadašnjem velkokikindskom okrugu jevrejsko stanovništvo se uglavnom bavilo trgovinom i medicinom, te se, iako je činilo mali procenat od ukupnog broja stanovništva, isticalo u okvirima razvoja aktivnog društvenog i ekonomskog života u gradu.

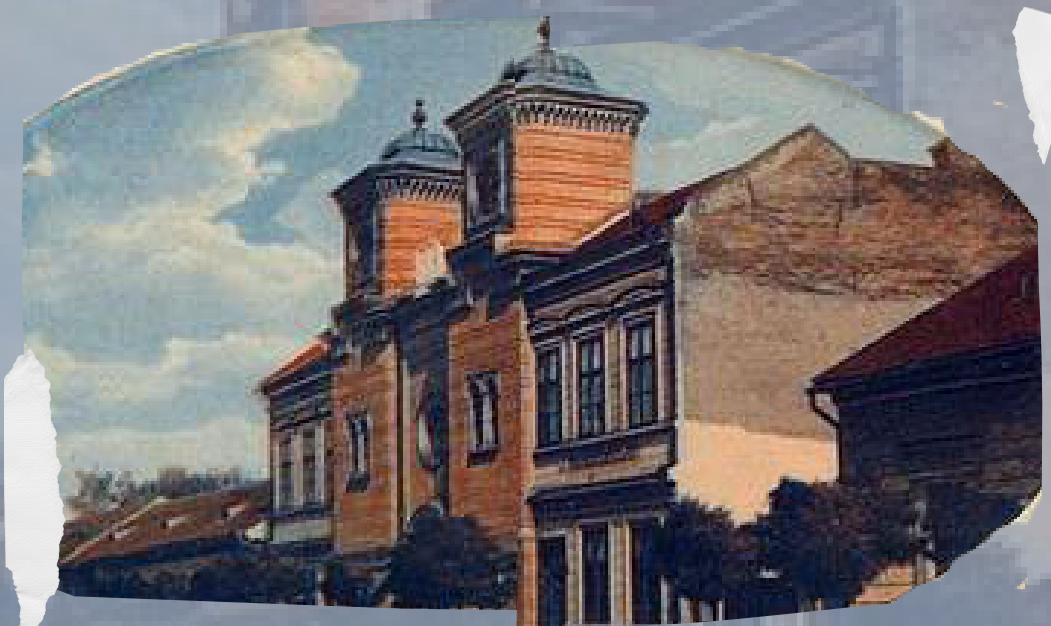
Druga kikindska sinagoga izgrađena je 1880. godine u današnjoj Dositejevoj ulici u centru grada, bio je to kompleks zgrada sa sinagogom, školom, stanovima i prostorijama za aktivnosti omladine. U tom trenutku u Kikindi je živilo oko 200 jevrejskih porodica od kojih su se mnoge naselile nakon 1817. godine, odnosno, nakon ukidanja striktnih regulacija vezanih za neplansko useljavanje stanovništva na područja Austrijske carevine. Nažalost, sinagoga u Kikindi je danas sačuvana samo u vidu fotografije na jednoj razglednici, budući da je pedesetih godina dvadesetog veka usled gotovo potpunog nestanka kikindskih Jevreja u Holokaustu, najpre prodata, a zatim i srušena. Danas se na tom mestu nalazi privatna stambena zgrada i kafana.

Tokom Drugog svetskog rata, područje Banata bilo je pod direktnom nemačkom upravom. Kako je velika količina nemačkog stanovništva na prostoru Banata živila i pre Drugog svetskog rata, primena antijevrejskih odredaba – diskriminacije, obeležavanja Jevreja žutim trakama, popisivanje, oduzimanje imovine, zabrana rada i slobodnog kretanja, ograničavanje slobode nabavke hrane, te, naposletku, hapšenja, deportacija u koncentracione logore i ubijanja Jevreja tekli su mnogo brže i organizovanije, često upravo uz pomoć lokalnog nemačkog stanovništva.

Već nekoliko dana po ulasku nemačke vojske u Banat, oko 25% jevrejskog stanovništva bilo je uhapšeno i zatvoreno, a gotovo čitavo preostalo jevrejsko stanovništvo deportovano je u logore u Novom Bečeju i Beogradu ili je na drugi način ubijeno već do septembra 1941. godine. Sprovodenje antijevrejskih mera u Banatu dobro je dokumentovano, budući da su nemačke okupacione vlasti koristile višejezične plakate i postere kojima bi obaveštavali stanovništvo o primeni novih antijevrejskih mera ili pak zastrašivali jevrejsko stanovništvo, kao i stanovništvo voljno da Jevrejima pomogne objavlјivanjem broja jevrejskih žrtava i načina njihovog stradanja.

Već do 1942. godine u Holokaustu je ubijeno preko 90% jevrejskog stanovništva u Banatu (prema najčešćim podacima, oko 92,8%), te je Banat tako, prema nemačkim podacima iz tog vremena, bio prva oblast u Evropi potpuno „očišćena” od Jevreja.

Ipak, mali deo jevrejskog stanovništva u Kikindi uspeo je da sačuva svoje živote, te danas u Kikindi postoji mala, ali aktivna Jevrejska opština koja je obnovljena 15. juna 2003. godine. U saradnji sa gradom Kikindom pokrenut je i realizovan čitav niz aktivnosti koje imaju za cilj kako očuvanje sećanja na kikindske Jevreje i Jevrejke stradale tokom Holokausta, tako i rad na aktivnostima koje osvetljavaju tradicionalni i savremeniji jevrejski život i identitet u oblasti kulture, obrazovanja, religije i komunikacije sa širim društvom. U tom svetlu je uređeno i otvoreno jevrejsko groblje u Kikindi, koje upravo svedoči o kontinuitetu života jevrejskog stanovništva u Kikindi od kraja XVIII veka, a regularno se organizuju i Dani jevrejske kulture, kao i izložbe, predavanja i druge manifestacije koje upućuju na aktivan život jevrejske zajednice u Kikindi u prošlosti i danas, na početku XXI veka.

KRATKA JEVREJSKA ISTORIJA SOMBORA

Jevreji u Somboru stižu po proglašenju ovog grada slobodnim kraljevskim gradom u okviru Habsburške monarhije 1749. godine. Dolazili su pretežno iz Austrije, Češke, Poljske i Nemačke. U prvim godinama naseljavanja postojao je otpor prema prisustvu Jevreja. Otpor su iskazivali naročito trgovci i gradski čelnici. Antijevrejski ukazi iz ovog perioda primenjivali su se u Somboru na isti način kao i u drugim delovima Habsburškog carstva. Tek od XIX veka, Jevreji se slobodnije naseljavaju u samom Somboru.

Pronalazimo jevrejsko groblje već 1803. godine. Prva sinagoga je podignuta 1818. godine koja je 1862. godine zamenjena drugom sinagogom. Jevrejska opština i Hevra kadiša (Sveto društvo) osnovani su 1825. godine. Na samom početku XX veka zajednica je brojala 882 člana. Jevrejska osnovna škola je osnovana 1853. godine. U drugoj polovini XIX veka, Jevreji u Somboru počinju da se bave različitim zanimanjima i da osnivaju različita društva. Sinagoga je sagrađena 1875. godine. Zajednica je 1867. godine proglašena neološkom, a ortodoksna sinagoga je izgrađena 1925. godine u ulici Svetog Roka br. 34. Između dva rata, delovale su dve jevrejske zajednice u Somboru, neološka i ortodoksna. Godine 1933. postojala je zasebna sinagoga za ortodoksne Jevreje koji su već 1936. priznati kao samostalna verska zajednica. Prvo omladinsko društvo osnovano je 1912. godine. Izražena je bila cionistička delatnost, čak je zabeleženo da se nekoliko jevrejskih omladinaca ilegalno iselilo u Palestinu. Jevreji su se bavili različitim zanimanjima, među kojima su: industrija, štamparstvo, proizvodnja sapuna, proizvodnja kišobrana, bankarstvo, zanatske delatnosti. Takođe, bilo je vlasnika zemljišnih poseda. Opštini su bile pridružene i porodice iz okolnih sela.

Dana 5. aprila 1944. svi somborski Jevreji su odvedeni u logor Bačka topola odakle su prebačeni u logor Aušvic. Dve trećine zajednice, koja je 1940. brojala 1620 članova, ubijeno je tokom Drugog svetskog rata. Na jevrejskom groblju u Somboru podignut je spomenik 1953. godine na koji su urezana imena svih somborskih Jevreja žrtava nacizma. U zgradi sinagoge danas se nalazi stručna škola, a jevrejsko bogosluženje se odvija u susednoj zgradi Maloj bogomolji u prostorijama Jevrejske opštine Sombor.

Nikola Berković, Sombor, 1930.

Izvor: Olivera Popović

Foto: Savez jevrejskih opština Srbije, Portreti i sećanja

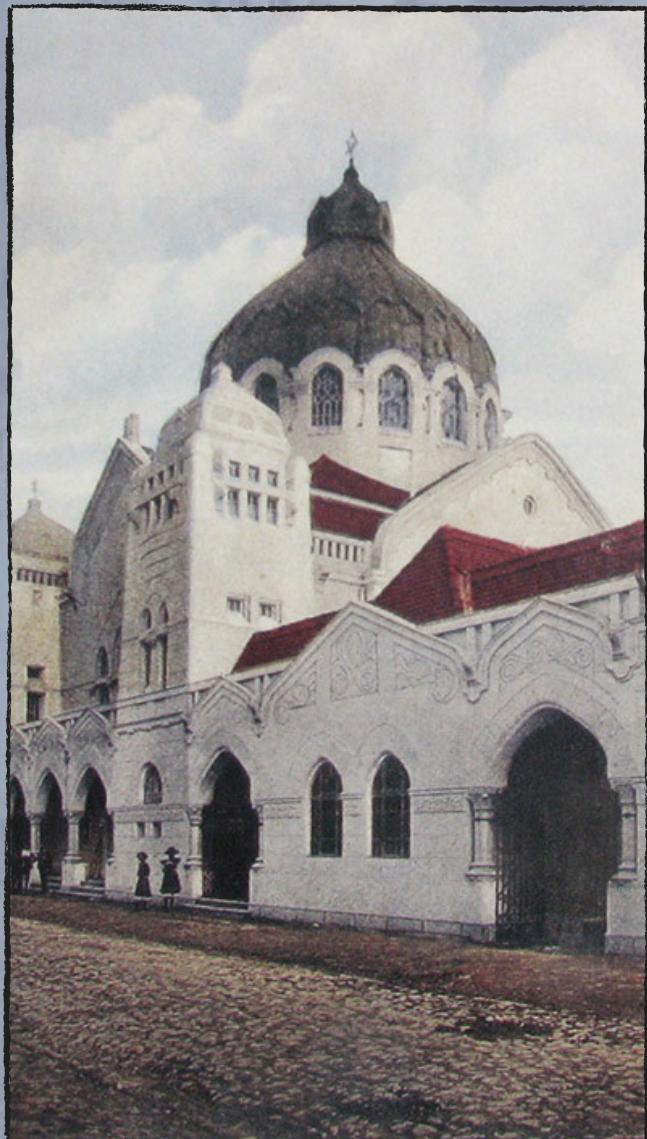

KRATKA JEVREJSKA ISTORIJA PANČEVA

Pančevo je jedna od najstarijih jevrejskih naseobina u Banatu. Postoje podaci o životu Jevreja u Pančevu još za vreme Turaka krajem XV veka, ali tek nakon poraza Turaka u ratu sa Austrijom kreće prvo veće naseljavanje Jevreja u Pančevu. Pančevo naseljavaju između ostalog bežeći u južne delove Austrijskog carstva od raznih zakona koji u njemu važe, na primer zabrane sklapanja braka za više od jednog muškarca iz porodice, tolerancijske takse iz 1743. ili onih koje su ih obavezivali da govore nemački jezik i koriste isključivo nemačka imena iz 1784 i 1787. godine. Svi ovi i slični zakoni ukinuti su tek 1867. naredbom kojom im je ujedno dozvoljeno i studiranje na univerzitetu i bavljenje željenim poslom za jevrejsko stanovništvo.

U prvoj polovini XIX veka pominju se uticajne porodice koje žive u Pančevu Perles, Julius, Zonenfeld i Fridenberg, a iz Beograda se doseljava oko 200 Jevreja. Počinju da se osnivaju jevrejske ustanove i organizacije. Dobrotvorno religiozno društvo *Hevra kadiša* osnovano je 1833. *Talmud Tora* 1881. i *Religiozno jevrejsko pevačko društvo* 1886. godine. Zvanično, Jevrejska opština u Pančevu osnovana je 1870. godine. Prvi predsednik Jevrejske opštine bio je David Zonenfeld, a prva sinagoga podignuta je 1876. Druga pančevačka sinagoga sagradjena je između 1907-1909. po projektu budimpeštanskog arhitekte Karolja Fenjveša, dok je izvođač građevinskih radova bio pančevački preduzimač Ferdinand Šec. Ovo prelepo zdanje je bilo mešavina nekoliko arhitektonskih stilova, ali sa dominantnim pečatom secesije. Tokom Drugog svetskog rata, Nemci su je koristili kao skladište, a Jevrejska opština Pančevo, pod pritiskom tadašnje vlasti, je prodala pančevačku sinagogu po odluci koju je doneo Savez jevrejskih opština Srbije 1952. i veliki deo je srušen godinu dana kasnije. Ono što je ostalo od sinagoge bilo je zapušteno i skoro je potpuno uništeno u požaru 2007. Početkom XX veka Jevreji u Pančevu mahom su bili trgovci i zanatlije. U tom periodu, zajednica se otvara prema domicijalnom stanovništvu u pogledu posla, ali i sklapanja mešovitih brakova. *Sinagogalno pevačko društvo* osnovano je 1906. Organizovane su razne humanitarne manifestacije u kojima se pomagalo ugroženim članovima zajednice, ali i ostalim sugrađanima.

Pred sam početak Drugog svetskog rata, u Pančevu je živelo oko 600 Jevreja, rat je preživelu nekolicina njih. Prvih dana okupacije uhapšeno je dvadesetak lica, za početak imućni i poznatiji građani. Posle šikaniranja i ponižavanja, puštali su ih i ponovo hapsili. Uhapšeni su zatvarani u bivšu fabriku svile ili su odvođeni na prinudni rad. Veliko hapšenje Jevreja u Banatu odigralo se u noći između 14. i 15. avgusta 1941. Neki su prebačeni u logor Sajmište, neki su ugušeni u dušegupkama, a neki su streljani pored puta u mestu Jabuka, gde se danas nalazi memorijalni spomenik. Na samom početku rata Jevrejima je oduzeta imovina, što su u Pančevu i okrugu sprovodile same komšije Jevreja, Nemci, Folksdojčeri . Ovakva situacija skoro je potpuno onemogućavala da se porodice sakriju ili sačuvaju nešto od imetka. Nakon rata, Jevrejska opština nastavila je sa radom, sa desetkovanim članstvom, jedan deo preživelih iselio se u Izrael. Tek sedamdesetih godina rad opštine se intenzivira. Danas ona broji oko 230 članova i radi na očuvanju jevrejske religije, kulture i tradicije.

SEĆANJA

Izvor: Branka Davićo

Arnold, 4 godine
Sokolska ulica u Beogradu 1927
Izvor: Julijana Fatić

Rut Lucija Rajner sa ocem i majkom
Beograd, 1940.
Izvor: Rut Lucija Rajner

Ištvan, Imre, Paulina, Šandor, Tereza
Stara Moravica
Izvor: Nebojša Simin

Mirko Polak na Bledu
Izvor: Olga Andraši

Izvor: Biljana Kohen

Izvor: Ela Rojnik

Foto: Savez jevrejskih opština Srbije, Portreti i sećanja

GABI DELEON

Mi smo preživeli, knjiga 3, „Tri puta rođen”, str 198

Do rata 1941. godine, braća i ja, školovali smo se u Beogradu. Ašer je bio student Poljoprivrednog-šumarskog fakulteta, Eli je bio maturant, a ja sam završavao treći razred gimnazije. Naša porodica nije vodila naročito strog jevrejski verski život. Umereno su poštovani jevrejska tradicija i najvažniji praznici, ali je zato intenzivno bilo učešće u radu jevrejske zajednice Beograda. Moj otac je u više navrata bio funkcijonер jevrejske opštine, predsednik humanitarnog društva „Potpora”, i član lože „B'nei Brit”; majka je, i pre i posle, Drugog svetskog rata bila članica Jevrejskog ženskog društva. Umrla je kao njena potpredsednica. Zbog svega toga, u godinama pred rat, kroz našu kuću su prolazile mnoge izbeglice, uglavnom iz Austrije i Čehoslovačke, koje su bile u tranzitu kroz Jugoslaviju i kojima je jevrejska zajednica želeta da pomogne. Zato su antisemitski pogromi u Nemačkoj, i drugim zemljama profašističkih režima u Evropi, bili često tema u kući. Zanimljivo je da je u porodici, naročito sa očeve strane, bila negovana veza sa širom jevrejskom zajednicom Srbije i Jugoslavije, prvenstveno na bazi romantičarskog patriotizma i tradicije srpskog naroda. Kao primer, i danas mi je u sećanju jedan detalj: kad sam kao dvanaestogodišnjak, pod uticajem drugova, pomenuo mogućnost svog učlanjenja u „Hašomer hacair”, otac se tome suprotstavio uz napomenu da je potrebnije da ostanem u „Sokolu”, čiji sam bio dugogodišnji član.

DR RUŽA BLAU FRANCETIĆ

Mi smo preživeli, knjiga 5, „Humani lekar spasio me lažnom dijagnozom”, str. 90-91.

Svi su u našoj kući govorili nemački, a međusobno mađarski. Mađarski je bio moј maternji jezik. Išla sam u srpsku školu, jer smo, kao židovska manjina, morali ići u te škole. U gimnaziji u Somboru, u našem razredu bilo je oko trideset učenika, od njih su deset bili Židovi. Vjersku nastavu je vodio rabiner, Dr Gutman, veoma kulturni, obrazovan i veliki poznavalac judaizma. Razvijao je u nama osećaj za židovstvo. Nastava se održavala u Židovskoj općini. Somborska židovska općina je bila vrlo bogata. Mislim da je u gradu živjelo između dvije i tri hiljade Židova. Sam Sombor je, u to vrijeme, mogao imati između dvadeset pet i trideset hiljada stanovnika... Somborska sinagoga je bila klasična sinagoga. Za vrijeme naših praznika okupljali smo se u sinagogi, koja je uvijek, u tim prilikama, bila dupke puna.

Izvor: Porodica Nahmijas

Foto: Savez jevrejskih opština Srbije, Portreti i sećanja

LEA LJUBIBRATIĆ

Mi smo preživeli, knjiga 3, „Jedino ime ostaje”, str. 302.

U Novom Sadu, familiju Fuks su činile četiri vrlo povezane porodice. Ukupno nas petnaestoro....

...Moja majka se, udajom, opredelila za jevrejsku zajednicu prešavši u Mojsijevu veru još pre mog rođenja. Uz postepeno upoznavanje jevrejskih običaja, unela je u kuću i neke kojima je vaspitavana tokom svog detinjstva. Tako sam ja, do polaska u osnovnu školu, znala za božićnu jelku i uskršnja jaja.

Pohađala sam jevrejsku osnovnu školu, koja se vodila kao državna. A kako je bila na dobrom glasu, pohađala su je i nejevrejska deca. Tek tu sam, od veroučitelja Boroša, naučila običaje i slušala biblijske priče koje su mi uvek izazivale suze. Subotom nismo imali nastavu, ali smo dolazili u školu koja je bila odmah do sinagoge.

ALEKSANDAR NAHMAN

Mi smo preživeli, knjiga 3, „Dete u ratu”, str.367.

Otac mi je ispunjavao i najmanje želje. Sećam se njegovog ponosa kada me je prvi put vodio u školu i na obrede u sinagogu. Sećam se zvuka šofara u sinagogi, paljenja sveća i blagoslova na Erev Šabat, paljenja sveća za „Hanuka”. Sećam se da me je rabin hvalio da lepo pišem i čitam hebrejska slova.

TIBOR ADAM

Mi smo preživeli, knjiga 2 , „Prezime Adam znači-čovek!”, str 262-263.

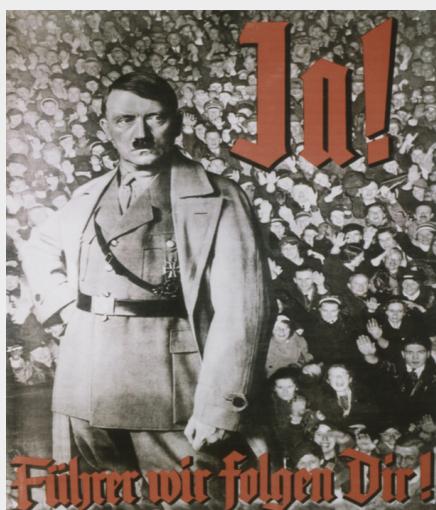
Do rata moja je generacija, takoreći bez izuzetka, bila član cionističke organizacije „Tehelet lavan”. Sve slobodno vreme provodili smo u kenu, gde se odvijala vrlo intenzivna aktivnost. Držala su se predavanja, organizovana pacifistička, književna i umetnička popodneva. Odlazili smo na izlete i logorovanja. Po okupaciji, cionističke organizacije su bile zabranjene, ali, zahvaljujući predsedniku subotičke opštine, dr Zoltanu Lorantu, dozvoljen je rad neke vrste kulturnog društva, doduše ne zadugo.

NACISTIČKA IDEOLOGIJA PROPAGANDA I VASPITANJE

Preuzeto iz priručnika: To što radiš važno je, učiti o Holokaustu po preporukama Jad Vašema, Grupa 484, autorka Nada Banjanin Đuričić

Mit o arijevskoj rasi i ideje antisemitizma i rasizma prožimale su nemačko društvo neprekidno i intenzivno između 1933. i 1945. godine (ali i znatno ranije) kroz izgovorenu reč, štampu, radio, film, plakat, književnost, muziku ili spektakl. Sve su to bila sredstva korišćena u svrhe nacističke propagande. Kako objasniti, možda najkompleksniju temu – nacističku ideologiju i antisemitizam? Pokušajmo na najjednostavniji način, poštujući osnovni pedagoški princip, princip očiglednosti – posmatranjem „čitanjem“ nacističkih propagandnih plakata u kojima su, gotovo karikaturalno, predstavljene osnovne ideje „arijevstva“, antisemitizma i rasizma. Najlakše ćemo ih uočiti ako su date paralelno, u snažnom kontrastu. Ispod svakog plakata dat je predlog mogućeg razgovora sa učesnicima i učesnicama, analiza i dekonstrukcija poruke.

Hitler – kakvo držanje ima, kakav utisak odaje stegnuta leva pesnica, dok je desna podbočena?

Lice jasnih crta, odlučan, ozbiljan pogled. U pozadini, masa ljudi. Da li se razaznaju njihova lica, šta oni rade? Lica se vide, svi gledaju u pravcu Hitlera, podižu desnu ruku u znak karakterističnog pozdrava. Kult vođe je sastavni deo nacističke ideologije.

Poruka: Za vođom, on zna put!

Ko je on? Jevrejin, ima zvezdu na lancu.
Kakav je? Debeo ima kaput, šešir, lanac,
kravatu: znači bogat. Lice mu je ružno,
izobličeno, zlobno; podmukao je. Drži ruke
u džepovi- ma: znači ne radi ništa.

Ko su mali ljudi upregnuti konopcima?
Da li se njihova lica jasno vide? To su
Nemci, oni rade za njega, on ih
eksploatiše. U pozadini su dimnjaci fabrike: on
je vlasnik, bogati se na račun radnika.
Poruka: On (Jevrejin) je kriv za našu
propast!

Ovo je primer ekonomskog antisemitizma koji je u vreme velike ekonomске krize i Hitlerovog dolaska na vlast bio najzastupljeniji.

Analiza propagandnih plakata je uvek zanimljiva i uspešna. Međutim, nije dovoljna. Na sličan način pristupićemo analizi dokumentarnih fotografija iz perioda nacizma, da bismo razumeli kako je bilo moguće da milioni ljudi podlegnu uticaju ove propagande i da učestvuju u zločinu koji je usledio. Rečenica Borisa Budena „Fašizam se uči od malih nogu”, ovde dobija pravi smisao.

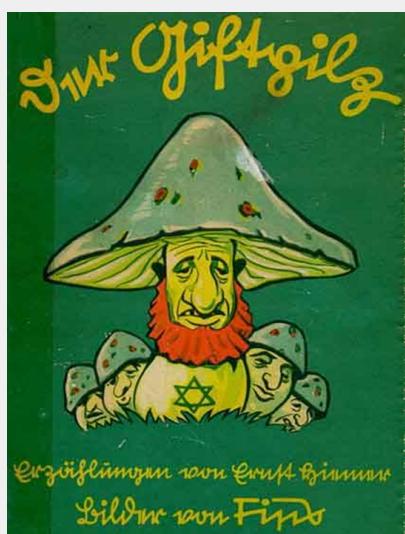
Nacistička rasna teorija je propagirala da se zbog održavanje takozvane „čiste nemačke rase”, moraju sprečiti mešani brakovi.

Devojčice, koje su izvedene na ulice tokom niranberških mitinga kako bi salutirale nacističkim pozdravom, korišćene su kao simbol rasne čistote, snage i plodnosti.

Mladić, student, kako izgleda? Bela koža, beli zubi, plava kosa, kravata, kaiš, košulja. "Čist arijevac": zdravlje, snaga, lepota, znanje, savršenstvo i uverenost u vladajuću ideologiju. Ponosan. Vedar i opušten. Odiše samopouzdanjem. Nacistička zastava stegnuta u desnoj ruci.

Poruka: Sa nama je budućnost sigurna!

Kako prepoznajete Jevrejina? Veliki nos, Davidova zvezda.

Na šta pečurka asocira? Otrovna je, raste u mraku, na truleži, kao parazit, brzo niče, lako se širi.

Poruka: dehumanizacija Jevreja – oni su opasni, otrovni paraziti, razmnožavaju se i treba ih uništiti.

Ovo je „blaži“ primer eliminatorskog (eliminacionističkog) antisemitizma.

1a) Ko je na slici? Muškarac, žena i beba; bela koža, gola, preplanula (fizičko zdravlje), plava kosa, lepota („arijevci“).

Pogled u daljinu, u budućnost.

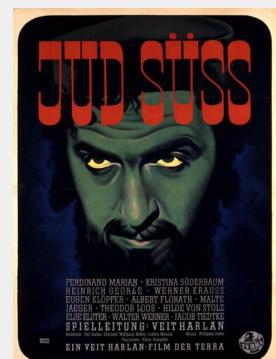
U pozadini: plavo more, plavo nebo i orao. Asocijacijski? Širina, prostranstvo („životni prostor“), snaga, sloboda.

Poruka: Nemačka „arijevska krv“ treba da se širi.

1b) Boje su crvena i crna, opasnost, smrt; zelena kao otrov. Iz mraka se pomaljaju jedino oči, demonskog pogleda. Ima ljudski lik, ali nije čovek, već sam đavo (inkarnacija zla)

Ovo je primer kombinacije verskog i demonološkog antisemitizma.

Ovo je plakat za popularni antisemitski film „Jevrejin Zus“.

2a) Šta vidimo? Majka Nemica doji bebu. Koje asocijacijske budu: nežnost, brižnost, toplina, sigurnost, zaštićenost.

U pozadini: radnik na njivi, selo i crkveni toranj, idila.

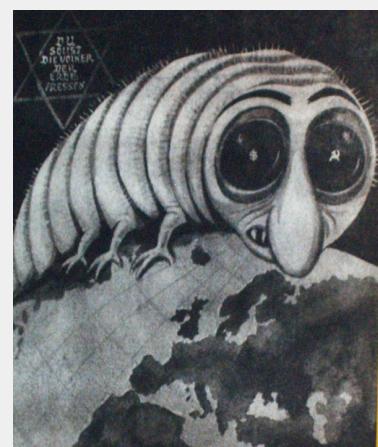
Poruka: Nemice, rađajte, za Nemačku je važan narod – Volk – i širenje „životnog prostora“.

2b) Crv! Simbol truljenja i gađenja, predstavlja potpunu dehumanizaciju, gubljenje ljudskih osobina, nečovečnost, nedostatak ljudskosti.

Veliki nos ponovo aludira na Jevrejina. U očima prepoznajemo dva znaka: u levom oku dolar (simbol kapitalizma), u desnom srp i čekić (simbol komunizma).

Odvratnim nožicama je obgrlio zemaljsku kuglu: Jevrejin nije pretnja samo za Nemačku, već za ceo svet.

Primer za istrebljivački, eliminatorski, kombinovan sa primesama ekonomskog i političkog antisemitizma.

3a) Otac, majka i četvoro dece. Svi su lepi, čisti, uredni, plavokosi. Stub seoske kuće, suncokret, bundeva, cveće i povrće, mačka u uglu. Porodična i ruralna idila, povratak selu, prirodi i rađanju.

Okupljeni oko majke koja doji bebu, simbolizuju čistotu „arijevske“ krvi i preporučuju buduće razmnožavanje. Volk treba da se uveća i širi.

3b) Boja opet žuta (opasnost, kuga, zaraza) i crna (opasnost, smrt, đavo). Veliki nos, crna kapa, brada, ružno lice. U jednoj ruci drži zlatnike, bogatstvo zapadnog kapitalizma, a pod drugom miškom drži mapu Sovjetskog Saveza sa grbom komunizma. Jevreji upravljavaju svetom: oni su krivi i za surovi kapitalizam, ali i za najvećeg neprijatelja – sovjetski komunizam. Tu je crna odora i bić; on je otelotvorene samog đavola. Siva, tamna koža (rasa) i grba na leđima (deformitet, nakaznost) naglašavaju nepromenljivost jevrejske prirode.

Ovaj plakat (za popularni antisemitski film „Večiti Jevrejin“) je značajan, jer je redak primer kombinovanja ekonomskog, političkog, verskog i rasnog antisemitizma.

4a) Vojnik, uniforma, svastika, zastava, šlem. Kakvo držanje ima? Odlučno, strogo, ponosno: čvrsto stegnuta zastava, podignuta brada. Da li se lice jasno vidi? Ne, vojnik nema individualnost, pojedinac nije bitan, on je u službi Volka (nemačkog naroda) i Nemačke.

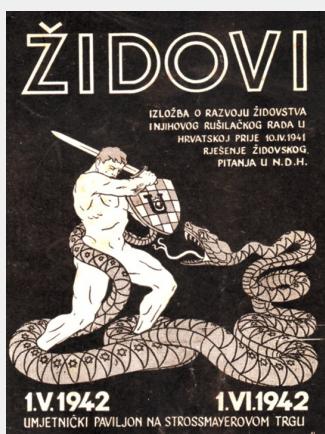

4b) Šta vidimo? Lutkarsko pozorište. Čije je pozorište, kako je ukrašena zavesa? Davidova zvezda, knjiga, jevrejski simboli. Šestar, lenjir, masonski simboli. Ko drži lutke na koncu? Jevrejin, mason (piše: „Jevrejin drži konce u ruci“). Ko su lutke? Levo je Staljin, tipični brkovi i uniforma. Desno je Čerčil sa šeširom i lentom. Poruka: Jevreji upravljavaju istokom i zapadom; oni vladaju svetom; oni su krivi za sovjetski komunizam i za zapadni imperijalizam. Oni su krivi za rat. Oni su krivi za sve.

Ovo je primer političkog antisemitizma.

Devojka, lepotica, „arijevka“, gole noge, ruke i obnažen stomak, naglašeno erotizovana (za prvu polovinu dvadesetog veka), sedi u zavodljivoj pozи. To je nagrada koja čeka „arijevce“. Žene, lepotice, devojke su potrebne Nemačkoj. One nisu samo „ukras“ nemačke čiste rase, one su budući „prenosioci čistote rase“.

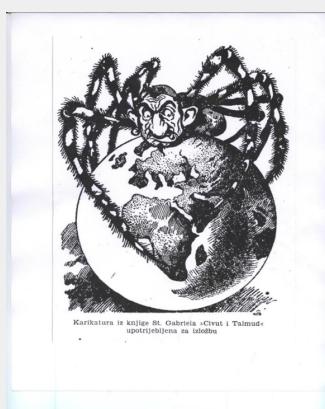

Snažan muškarac sa mačem u desnoj i štitom u levoj ruci. Oznaka na štitu: ustaška šahovnica i veliko „U“. Napala ga je ogromna zmija veća od njega, sa oštrim špicastim zubima i isplaženim jezikom. Muškarčevo nago telo je belo, njegova koža je topla i nežna, za razliku od zmijske, hladne, rapave i llijave. Po telu zmije je iscrtana šara, puno malih Davidovih zvezda. Potpuna dehumanizacija: zmija je „Jevrejin“, odvratni reptil kog treba eliminisati u skladu sa „rješenjem židovskog pitanja u N.D.H.“

Ovo je primer eliminatorskog, istrebljivačkog antisemitizma.

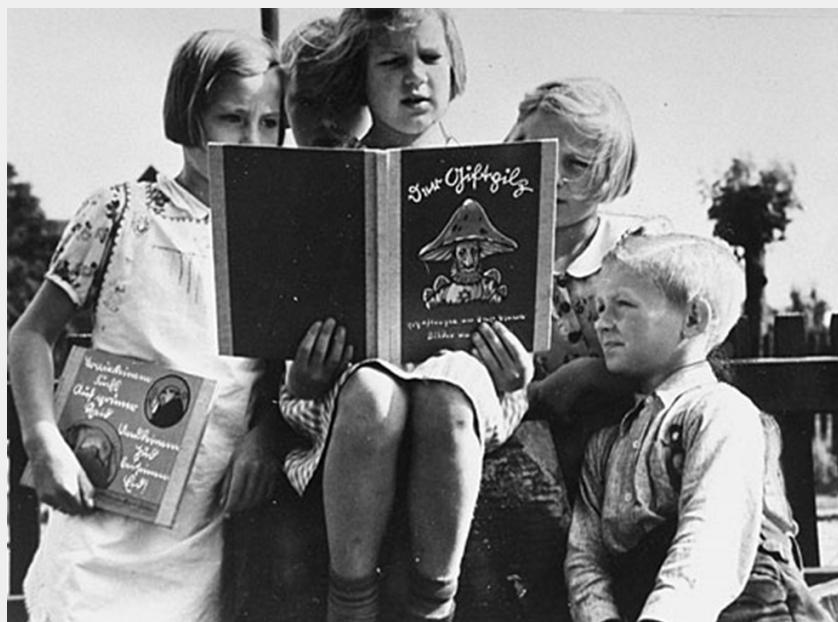

5a) Devojčica; kako izgleda: lepa, bela blistava koža, beli zubi, sjajna kosa, čista, bela košulja. Bez ikakve mane, „arijevka“. Šta simbolizuje? Mladost, zdravlje, lepotu, perfekciju, optimizam, budućnost. U pozadini: nacistička zastava. Poruka? Mladost u službi partije; s partijom u svetlu budućnost...

5b) Zašto insekt? Dehumanizacija Jevrejina. Kako ga prepoznamo? Po „tipičnom“ velikom nosu. Izgled: izuzetno odvratan, sa tri para opasnih i dlakavih nogu obuhvatio je zemaljsku kuglu. Tumačenje: zavladaće planetom i sve će iscpeti, isisati, uništiti. Ko? Smrtonosni pauk, možda tarantula; ponovo dehumanizacija. Koje asocijacije imamo? Poruka: Prljavština, opasnost, otrov, nužna eliminacija, eksterminacija. To nije slučajno, istrebljenje će uslediti. Glagol „istrebiti“ paše uz insekta.

Ovo je primer eliminatorskog, istrebljivačkog antisemitizma.

Nemačka deca čitaju antijevrejsku propagandnu knjigu Otrovna pečurka (1938).

Naslovica i sadržaj knjige je prilagođen uzrastu dece.

U knjizi je data dečija pesmica:
„Razume se, kad se petljaš sa lošim ljudima
može doći do problema
isto kao i kada pojedeš otrovnu pečurku
Čovek tada može i da umre!

Ko su ti loši ljudi, te otrovne pečurke čovečanstva?
To su Jevreji! Učitelji su nam često pričali o njima“.

„Wie die Giftpilze oft schwer von den guten Pilzen zu unterscheiden sind, so ist es oft sehr schwer, die Juden als Gauner und Verbrecher zu erkennen...“

„Hier, Kleiner, hast du etwas ganz Süßes! Aber dafür müsst ihr beide mit mir gehen...“

Frankenberg, Nemačka, novembra 1938. Grupa dečaka pozira na demoliranom automobilu lokalnog nastavnika Jevrejina.

Berlin, Nemačka, 1938-1939. Rasizam na delu: Hitlerova omladina pravi Snešku Belića sa stereotipnim jevrejskim obeležjima. Da li ova dečija igra ima dublji i opasniji smisao?

Dahau, Nemačka, 1935. Nacistički pozdrav tokom parade za Praznik rada, ništa neobično. Ali, ko su osobe na slici? Prepoznajemo časne sestre i devojčice sa venčićima od cveća na glavi. I one su zdušno podržavale Hitlera.

Nakon preuzimanja vlasti 1933. Adolf Hitler je jasno stavio do znanja da za građane jevrejskog porekla nema mesta u rasno čistoj Nemačkoj kakvu je predvideo. Kao deo te ideologije, Hitler i njegova nacistička partija nemilosrdno su napadali jevrejsku kulturnu baštinu, političke motive i religiozna verovanja koristeći se institucijama Rajha – Ministarstvom za javno mnjenje i propagandu. Ove poruke su imale širok sadržaj, bile su različite u sofisticiranosti i tonu, ali su imale zajednički cilj – da ubede slušaoca da prihvati nužnost izolovanja i istrebljenja Jevreja.

Himna Hitlerove omladine je glasila: „Naša zastava lepriša ispred nas / Naša zastava predstavlja novo doba / I zastava će nas dovesti do večnosti / Da, naša zastava nam znači više nego smrt“.

Moto je bio: „Ako ostaneš u dobroj formi možeš da stvorиш mnogo dece. Ako ostaneš u dobroj formi možeš da postaneš vojnik i možeš da se boriš za svoju zemlju“. Decu su učili da je fizičko vaspitanje jedan od najvažnijih stvari u njihovom životu i u ostvarenju ideje o višoj rasi.

Obrazovanje o rasama u školi za devojke u Nemačkoj 1943. godina. Učionica, obična tabla, učenica i nastavnica. Ništa neobično. Ali o čemu se uči? „Ta prirodna selekcija treba i može da se aktivno potpomogne“. Zato su nacisti pokrenuli političke mere iskorenjivanja Jevreja i crnaca, koje su smatrani „nerazvijenima“.

Jedno od osnovnih propagandnih oruđa nacističke Nemačke bila je politika antisemitizma. Antisemitizam, kao zamisao, počiva na neopravdanoj, bezrazložnoj i neosnovanoj netrpeljivosti prema jevrejskom narodu. Data netrpeljivost biva pojačavana insistiranjem na društvenim stereotipima i predrasudamakoje bivaju usmerene prema Jevrejima, jevrejskoj tradiciji i jevrejskom načinu života.

Istorijski antisemitizam u Evropi seže duboko u istoriju i duga je najmanje 1000 godina. Antisemitizam je bio uzrok brojnih diskriminatorskih zakona usmerenih prema Jevrejima u evropskim zemljama, kao i progona jevrejskog naroda kroz istoriju. Kao takav, već postojeći oblik društvenog ponašanja i mišljenja, antisemitizam biva preuzet, razrađivan i javno promovisan od strane nacionalsocijalističke nemačke vlasti.

Obilato koristeći aktuelnu društvenu situaciju ekonomskog kriza i generalno neraspoloženje stanovništva usled nepovoljnih ekonomskih i egzistencijalnih uslova, nacionalsocijalistička vlast razvija antisemitizam kroz četiri dominantne teme: kroz uvođenje straha od jevrejskog religijskog identiteta (čiji se osnovni postulati, iako u osnovi monoteistički, donekle razlikuju od hrišćanske tradicije religijskog mišljenja), razvijanje ideje o strahu od jevrejske ekonomskog dominacije (što je posledica kulturnog negativnog stereotipa o Jevreju kao bogatom pojedincu), konstruisanje straha od jevrejske kontrole medija (što je još jedan iracionalni strah od zamišljene društvene moći Jevreja) i podsticanje straha od nemogućnosti razrešenja jaza između političkih i kulturnih jevrejskih i nejevrejskih struja (što upravo proizilazi iz upadljivog podvajanja jevrejskog i nejevrejskog kulturnog i društvenog prostora usled prenaglašene stereotipizacije i ohrabrvanja predrasuda).

ANTISEMITIZAM

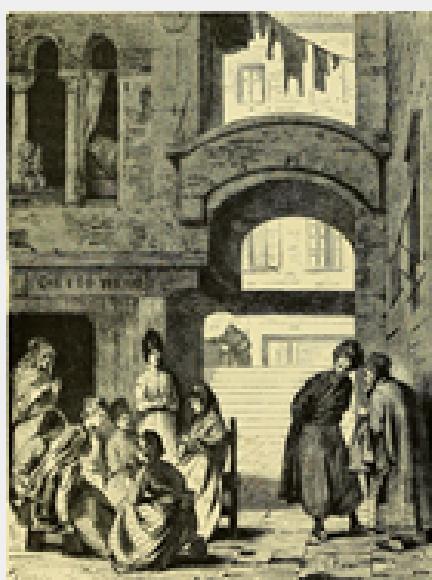

Antisemitizam je najkobnija manifestacija mržnje prema ljudima. Uopšte se ne postavlja pitanje da li je potrebno boriti se protiv antisemita; ali se postavljaju dva pitanja: da li se ta borba vodi s dovoljno energije, i kako je treba voditi? (Maksim Gorki)

Predrasude i mržnja prema Jevrejima postoje vekovima. Najizrazitija i najdužeg veka je, svakako, mržnja u liku takozvanog verskog antisemitizma, u šta spadaju hrišćanske crkvene dogme o Jevrejima kao bogoubicama. Toga se kao prva i, dosad jedina, odrekla rimo-katolička crkva u drugoj polovini prošlog veka, na Drugom vatikanskom koncilu. U pravoslavnoj crkvi pomenuta dogma je još na snazi, jer se smatra da tu dogmu može izmeniti samo VaseljenSKI Sabor (koji nije održan od 787. godine).

Predrasude i mržnja prema Jevrejima postoje vekovima. Najizrazitija i najdužeg veka je, svakako, mržnja u liku takozvanog verskog antisemitizma, u šta spadaju hrišćanske crkvene dogme o Jevrejima kao bogoubicama. Toga se kao prva i, dosad jedina, odrekla rimo-katolička crkva u drugoj polovini prošlog veka, na Drugom vatikanskom koncilu. U pravoslavnoj crkvi pomenuta dogma je još na snazi, jer se smatra da tu dogmu može izmeniti samo VaseljenSKI Sabor (koji nije održan od 787. godine).

Geto u Veneciji

U I veku n.e. Jevreji su često proganjani, jer kao monoteisti nisu hteli da se priključe tadašnjim politeističkim kulturama. Tokom srednjeg veka, Jevreji su bili ograničeni nizom propisa prema kojima nisu mogli da poseduju zemlju. Takođe, ovi propisi su im dozvoljavali bavljenje samo određenim zanimanjima. Ono što je Jevrejima bilo dozvoljeno da rade smatralo se nečistim za hrišćane, a najčešće je bilo u vezi sa novcem. Do fizičke izolacije Jevreja, zabrane da žive zajedno sa hrišćanima, i formiranja posebnih gradskih četvrti – geta – dolazi u XII i XIII veku. Mnogi Jevreji su bili proterani i/ili prinuđeni da odu iz mesta u kojem su živeli.

Antisemitizam je određena percepcija Jevreja koja može biti izražena kao mržnja prema Jevrejima. Verbalno i fizičko ispoljavanje antisemitizma je upućeno protiv pojedinaca Jevreja ili nejvreja, odnosno njihove imovine, institucija jevrejske zajednice i verskih objekata.

Tokom celog srednjeg veka, Jevreje i jevrejske zajednice u Evropi pratila je ista sudbina i zavisila je isključivo od političkih i ekonomskih prilika one države u kojoj su se nalazili. Nakon ovih progona, Jevreji su se selili iz države u državu, stvarajući jevrejske centre tamo gde im je bilo dozvoljeno. Aktuelne vlasti su im nametale dodatne takse i restrikcije, dok ih na kraju nisu proterale. Tokom srednjeg veka mogla se prepoznati okoštala viševekovna mržnja prema Jevrejima, a nivo antisemitizma je zavisio od ekonomске situacije određene države.

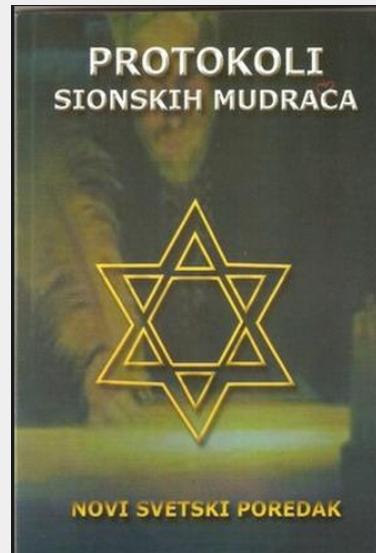
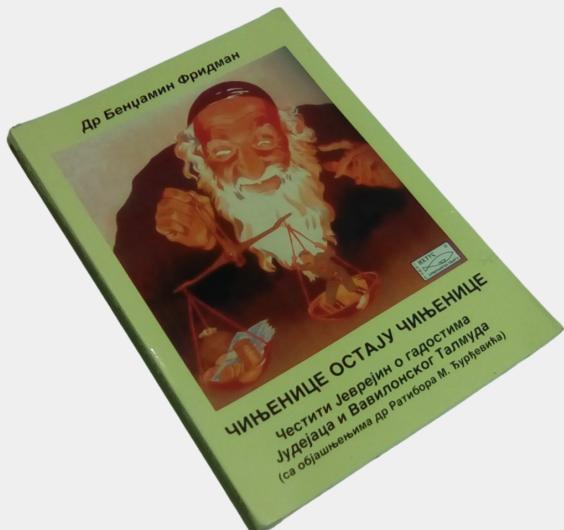
Jevreji su optuživani za ritualna ubistva, a česte su i klevete prema kojima, na primer, Jevreji za praznik Pesah u beskvasni hleb (maces) dodaju krv hrišćanske dece. Jevreji su upoređivani sa đavolom i prikazivani sa rogovima i repom; optuživani su za sve nedaće i bolesti koje su zadesile mesto u kojem su se nalazili.

Krajem XVIII i početkom XIX veka u evropskim državama, uporedo sa jačanjem pokreta građanske emancipacije Jevreja, postaće aktuelno shvatanje prema kome Jevreji predstavljaju posebnu rasu. U tom periodu, antisemitizam kao svojevrstan oblik rasizma ostaje reaktiv i služi onemogućavanju emancipacije Jevreja.

Dublji koren evropskog antisemitizma sa kraja XIX veka nalaze se u Srednjem veku, u antijevrejskoj propagandi španske inkvizicije. Glavni promoter ove ideje bio je katolički sveštenik i teolog August Roling, profesor na katoličkom univerzitetu u Pragu i autor knjige Talmudski Jevrejin (Der Talmudjude, Minster, 1871). Jedna od Rolingovih omiljenih „naučnih“ tema bila je kleveta o ritualnom ubistvu koja je imala dvostruki propagandni značaj. Prvo, Talmudski Jevrejin su antisemiti promovisali kao dokaz „iz prve ruke“ da Jevreji od davnina kuju zaveru protiv nejvreja. U tom smislu, ova knjiga je krajem XIX veka imala onu ulogu koju je početkom XX veka preuzela knjiga Protokoli sionskih mudraca.

Drugo, navodni „citati“ iz knjige korišćeni su za učutkavanje kritičara antisemitskih ideja i svih onih koji su se zalađali za ravnopravnost Jevreja. Smatra se da je sâmo postojanje ovih dela, godinama pre dolaska Adolfa Hitlera na vlast, imalo veliki uticaj na izvršenje najvećeg zločina u istoriji – Holokaust, u čijoj osnovi leži antisemitizam.

Kasnije, u drugoj polovini XIX i početkom XX veka, u vreme jačanja nacionalizma kao konzervativne politike u evropskim državama, antisemitizam u svojoj zreloj fazi, posredstvom arjevsko-germanskog mita prerasta u sastavni deo evropskih nacionalizama, da bi kao takav, 30-ih godina XX veka „završio“ u svojoj totalitarnoj verziji – u rasističkom nacionalizmu nemačkog Trećeg Rajha. Antisemitizam je dobio najstrašnije forme i razmere u nacističkoj ideologiji, politici i praksi. Nemački fašizam je usvojio antisemitizam kao jedan od osnovnih elemenata svog pogleda na svet. Antisemitizam je otvoreno proglašen za zvaničnu državnu politiku. Nacisti su proglašili Jevreje nižom rasom i stavili ih van zakona. Od 1933. godine, nacisti počinju sa masovnim progonima, pljačkama i uništenjem Jevreja.

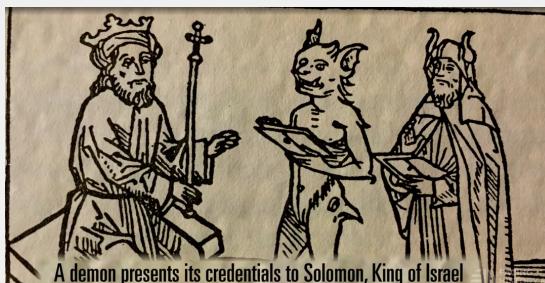
Iako je osuđiven prema svim standardima savremenog društva, antisemitizam je i danas prisutan u različitim oblicima. Prikazivanje Jevreja sa rogovima, repom, velikim nosevima, kako drže ili nose kese sa novcem, kao i predrasude prema Jevrejima kao bogatašima, sektašima, ubicama Isusa Hrista, te popularna teorija zavere jevrejskog vladanja svetom, još uvek su rasprostranjeni.

ŠEST FAZA U ISTORIJSKOM RAZVOJU ANTISEMITIZMA

prema Džeromu Čejnsu

Tamna strana istorije: Antisemitizam kroz vekove (2000)

1. Antisemitizam etničke prirode – antijudaizam u staroj Grčkoj i Rimu

2. Antisemitizam religiozne prirode –

hrišćanski antisemitizam u starom i srednjem veku, zastupljen i u savremenom dobu

3. Klasni antisemitizam – tradicionalni muslimanski antisemitizam prema, čijem stanovištu su Jevreji zaštićeni kao klasa

4. Politički i socio-ekonomski antisemitizam – tokom i nakon Emancipacije u Evropi, koji predstavlja koren rasnog antisemitizma

5. Rasni antisemitizam – nastao tokom XIX veka i doživeo svoju kulminaciju u nacizmu

6. Novi antisemitizam – savremeni antisemitizam – diskriminacija prema Jevrejima kao narodu čije je oličenje država Izrael

Antijudaizam je baziran na neprijateljstvu prema religijskom verovanju Jevreja, dok se antisemitizam zasniva na rasnoj i etničkoj netrpeljivosti.

Anticionizam je opozicija cionističkom pokretu koji je začet kao ideja da se Jevreji vrate u svoju prapostojbinu Cion, u državu Izrael. Karakteristika anticionizma je protivljenje političkim odlukama vlade države Izrael ili, u radikalnijem obliku, protivljenje pravu na postojanje jevrejske države. U nekim modernijim tekstovima anticionizam se sada naziva i antiizraelizam.

Novi antisemitizam se javlja tokom XX i XXI veka kako u radikalnoj levici tako i u radikalnoj desnici, a ponajviše u radikalnom Islamu, kao suprotstavljanje cionizmu i državi Izrael. Dok je anticionizam pojava koja je prisutna od početka XX veka, novi antisemitizam je prisutan poslednjih 20 godina. Neki autori smatraju da je razlika u tome što je antisemitizam uperen prema Jevrejima, dok je novi antisemitizam diskriminacija naroda čije je oličenje država Izrael.

KARAKTERISTIČNA ISPOLJAVANJA SAVREMENOG ANTISEMITIZMA

- Stvaranje, širenje, ili učešće u širenju lažnih stereotipičnih optužbi protiv Jevreja sa ciljem demonizacije i dehumanizacije Jevreja, odnosno jevrejske zajednice, u šta spadaju npr. mit o jevrejskoj zaveri po kojem Jevreji vladaju svetom, mit o jevrejskoj kontroli nad medijima, bankama, vladama i sl.
- Optuživanje pojedinaca Jevreja, ili celog jevrejskog naroda, da su odgovorni za stvarna ili izmišljena (ne)dela koja je učinio neki drugi Jevrejin, ili grupa, ili čak nejевреји;
- Optuživanje sugrađana Jevreja da su lojalniji "svetskoj jevrejskoj zajednici", ili državi Izrael, i da daju prednost i zastupaju njihove interese radije nego interese zemlje u kojoj žive, odnosno čiji su državljeni.
- Negiranje Holokausta, kao i iskrivljenje istorije Holokausta ili istorijska revizija Holokausta, kao i optuživanje jevrejskog naroda, ili države Izrael, da su izmislili Holokaušt ili da preuveličavaju žrtve Holokausta;
- Pozivi na, ili opravdavanje ubijanja ili povređivanja Jevreja u ime rasističke ideologije ili ekstremističkih religioznih ubedjenja.

FB Haver Srbija, 2021.

Jevrejsko groblje u Pančevu, 2017.

Kancelarija Haver Srbije
novembar 2023.

Jevrejska opština Sombor, 2011.

Jevrejska ulica
Beograd, 2017.

HOLOKAUST NA PROSTORU DANAŠNJE SRBIJE

Rivka i Rafael Majer sa familijom, Beograd 1935.
Devetnaest osoba sa ove fotografije ubijeno je tokom Holokausta.
Foto: Yad Vashem

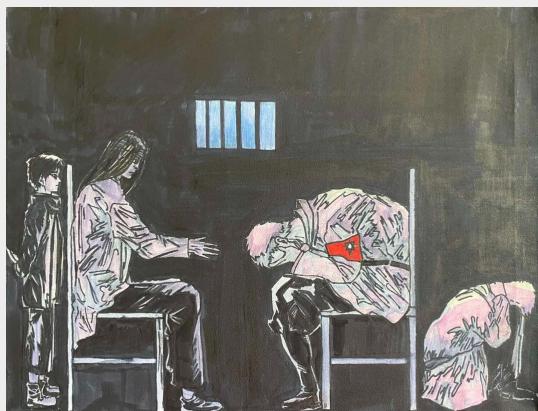
HOLOKAUST POJAM I MESTO U NOVIJOJ ISTORIJI

Tekst za organizaciju Haver Srbija napisala Dragana Stojanovic

Pojam Holokaust neposredno je vezan za period Drugog svetskog rata, odnosno za politiku nacionalsocijalističke nemačke vlasti čiji se uticaj radikalno pojačava nakon 1933. godine, dolaskom Adolfa Hitlera na mesto kancelara Vajmarske republike (tadašnje ime za federativnu republiku na prostorima današnje Nemačke).

Politička ideja Adolfa Hitlera bila je da od do tada parlamentarne Vajmarske republike stvori Treći Rajh – nacistički orijentisanu tvorevinu koja, zloupotrebljavajući koncepte tradicionalnog, porodičnog i etičkog, započinje politiku isključivanja, uništavanja i nasilnog uklanjanja svih onih elemenata koji se nisu uklapali u zamišljenu i promovisaniu ideju o „rasno čistoj, nezaprljanoj“ arijevskoj Nemačkoj. Sam termin **Holokaust** dolazi od grčke reči *holokauston*, što u prevodu znači religijska žrtva paljenica. Stotinama godina unazad reč holokaust koristila se da u anglosaksonskim jezicima označi velike masakre, no tek u dvadesetom veku holokaust postaje Holokaust (pisan velikim slovom, sa jasnom konotacijom i značenjem) – određeno i političko-ideološki motivisano genocidno uništenje Jevreja u kontekstu nemačke nacionalsocijalističke politike. Iako Jevreji nisu bili jedini narod niti društvena grupacija koju je nacistička politika pokušala da ukloni nasilnim putem, jedino jevrejski narod je bio određen za ono što su Adolf Hitler i njegovi saradnici nazivali „konačnim rešenjem“ – za potpuni genocid – ubistvo i uništenje.

Drugi termini kojima se Holokaust označava su i **Judeocid** (ciljani genocid u odnosu na jevrejski narod), kao i **Šoa** – termin koji na hebrejskom jeziku označava katastrofu, poraženost, poražavajući deo istorije.

Konkurs Holokaust-kultura sećanja
Haver Srbija

Jedno od osnovnih propagandnih oruđa nacističke Nemačke bila je politika antisemitizma. Antisemitizam, kao zamisao, počiva na neopravdanoj, bezrazložnoj i neosnovanoj netrpeljivosti prema jevrejskom narodu. Data netrpeljivost biva pojačavana insistiranjem na društvenim stereotipima i predrasudama koje bivaju usmerene prema Jevrejima, jevrejskoj tradiciji i jevrejskom načinu života. Istorija antisemitizma u Evropi seže duboko u istoriju i duga je najmanje 1000 godina.

Antisemitizam je bio uzrok brojnih diskriminatornih zakona usmerenih prema Jevrejima u evropskim zemljama, kao i progona jevrejskog naroda kroz istoriju. Kao takav, već postojeći oblik društvenog ponašanja i mišljenja, antisemitizam biva preuzet, razrađivan i javno promovisan od strane nacionalsocijalističke nemačke vlasti.

Obilato koristeći aktuelnu društvenu situaciju ekonomске krize i generalno neraspoloženje stanovništva usled nepovoljnih ekonomskih egzistencijalnih uslova, nacionalsocijalistička vlast razvija antisemitizam kroz četiri dominantne teme:

- kroz uvođenje straha od jevrejskog religijskog identiteta (čiji se osnovni postulati, iako u osnovi monoteistički, donekle razlikuju od hrišćanske tradicije religijskog mišljenja),
- razvijanje ideje o strahu od jevrejske ekonomске dominacije (što je posledica kulturnog negativnog stereotipa o Jevreju kao bogatom pojedincu),
- konstruisanje straha od jevrejske kontrole medija (što je još jedan iracionalni strah od zamišljene društvene moći Jevreja) i
- podsticanje straha od nemogućnosti razrešenja jaza između političkih i kulturnih jevrejskih i nejevrejskih struja (što upravo proizilazi iz upadljivog podvajanja jevrejskog i nejevrejskog kulturnog i društvenog prostora usled prenaglašene stereotipizacije i ohrabrvanja predrasuda).

Koristeći faktor svetske ekonomске krize koja pogađa i Nemačku tokom prvih decenija dvadesetogveka, Adolf Hitler započinje sa promocijom ideje o „krivcu“, pri čemu istovremeno promoviše i koncept „arijevske rase“ – zamisli o „čistom“ nemačkom narodu, što dovodi do radikalnog razdvajanja stanovništva na Prvo, „vrednije“ – nemačko i Drugo, među kojima je jevrejsko stanovništvo izdvojeno kao ono koje predstavlja osnovni izvor nedaća. U takvoj atmosferi antisemitizam je relativno lako bio promovisan i prihvatan, što je veoma brzo dovelo i do praktičnih društveno-političkih rešenja i mera zakona koje su podrazumevale najpre obeležavanje i diskriminaciju (Jevreji i Jevrejke su morali da nose posebna obeležja na garderobi, ograničavano im je ili onemogućavano kretanje, pravo na školovanje, rad, učešće u javnom i društvenom životu), a potom i organizovano mučenje i ubijanje Jevreja.

Počevši već od 1933. godine, što se naročito intenziviralo od 1939. godine, osnivani su i organizovani koncentracioni logori u koje su Jevreji, zajedno sa drugim narodima i nacistima nepoželjnim društvenim grupacijama dovođeni na prisilan rad ili, češće, da bi bili brutalno ubijeni. Veoma je teško propratiti sve ratne zločine i sve žrtve nacističkog sistema vlasti, budući da su dokazi često brižljivo uklanjani, a tela žrtava spaljivana u masovnim krematorijumima.

Tokom Drugog svetskog rata u Holokaustu je ubijeno oko 6000000 Jevreja (oko 70% ukupne jevrejske populacije u tadašnjoj Evropi) – kako odraslih, tako i dece. Takođe, Jevreji i Jevrejke često su bili predmet maltretiranja, medicinskih eksperimenata i nehumanog tretmana koji bi pre ili kasnije vodio do sigurne smrti.

Posledice Holokausta su nesagledive – naime, ne samo da je planirana, pokušana i suštinski izvedena genocidna aktivnost u odnosu na jevrejski narod, već su, kroz medije, javni, društveni i kulturni prostor aktivno ojačavani stereotipi i predrasude kako u odnosu na jevrejski narod, tako i u odnosu na druge narode, društvene ili političke grupe koje je nacistička politika smatrala nepodobnim ili neuklopivim u diskriminatorski koncept arijevskog društva. Dati stereotipi načinili su nenadoknadivu štetu ne samo savremenicima nacističke Nemačke, već i generacijama rođenim nakon Drugog svetskog rata, kao i generacijama savremenog doba, koje se i danas bore sa nasleđenim predrasudama u odnosu na društvene i kulturne različitosti. Takođe, nacistička politika je i jasan primer mogućnosti zloupotrebe pojmoveva kao što su tradicija, porodica i nacija, što otkriva nephodnost konstantne pažnje i preispitivanja načina na koji se ovi pojmovi koriste i promovišu.

HOLOKAUST NA PROSTORIMA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE: 1938-1944

Pre Drugog svetskog rata na teritoriji današnje Srbije živelo je ukupno 33.579 Jevreja od kojih je ubijeno 27.024 (80,48%).

Do 1940. godine postojale su opštine u 51 mestu/gradu na teritoriji današnje Srbije. To su bile sledeće opštine sa brojem članova:

Ada* (350), Apatin* (62), Bačka Palanka (287), Bački Petrovac (100), Bačko Petrovo Selo* (310), Bačka Topola* (303), Bajmok (129), Bela Crkva (58), Beograd* (12000), Bezdan (92), Čantavir (71), Čonoplja (42), Čurug (57), Debeljača (148), Horgoš (32), Kragujevac (85), Kula (133), Leskovac (69), Mali Iđoš (39), Mol* (100), Niš* (360), Novi Bečeј (289), Novi Kneževac (61), Novi Pazar* (292), Novi Sad* (4500), Novi Vrbaš (251), Pančevo* (600), Parabuć (73), Pirot* (100), Ruma (250), Senta* (1448), Smederevo (83), Sombor* (1200), Sremska Mitrovica* (116), Stanišić (44), Stara Kanjiža (209), Stara Moravica (61), Stari Bečeј* (247), Stari Sivac (45), Subotica* (6000), Šabac (1037), Temerin (64), Titel (69), Velika Kikinda* (504), Vršac *(296), Zavidovići* (117), Zemun* (585), Zrenjanin* (1278), Žabalj (93), Priština* (373), Kosovska Mitrovica* (116).

Samo u mestima označenim zvezdicom rad opštine nakon Drugog svetskog rata je obnovljen, međutim danas (2023. godine) postoje jevejske opštine u Bogradu, Zemunu, Novom Sadu, Nišu, Zrenjaninu, Subotici, Pančevu, Somboru i Kikindi.

Obrazovna tura Jevrejski Beograd
Haver Srbija

Počeci Holokausta na prostorima današnje Srbije, tadašnje Kraljevine Jugoslavije, mogu se pratiti od 1938. godine, kada su započele prve naznake relativno otvorene antisemitističke politike čije su tendencije prihvatale tadašnje vlasti. Politička situacija u tadašnjoj Jugoslaviji bila je zakomplikovana razilaženjima političkog mišljenja vlasti i jakom prisutnošću pokreta otpora fašizmu i nacizmu. Bez obzira na prisutnost partizanskog pokreta otpora, u aprilu 1941. godine započeo je prisilan popis Jevreja u Beogradu, za čim je usledila naredba o popisu svih Jevreja i Roma širom Srbije, što je uključivalo i prisilu nošenja obeležjažute trake oko ruke za Jevreje, kao i prisilan rad i ograničeno kretanje u javnom prostoru. U narednom periodu usledila su intenzivna hapšenja, racije i odvođenje Jevreja u koncentracione logore širom Srbije (akcija Kladovo transport 1940, racija u Novom Sadu i južnoj Bačkoj 1942, deportacija subotičkih Jevreja 1944, koncentracioni logor Sajmište, koncentracioni logor Banjica, koncentracioni logori Crveni Krst u Nišu i Dulag 183 u Šapcu), ali i u koncentracione logore drugih evropskih zemalja (koncentracioni logori Aušvic, Dahau, Bergen-Belsen i tako dalje).

Tokom Drugog svetskog rata ubijeno je oko 83% jevrejskog stanovništva u tadašnjoj Jugoslaviji, a na prostoru Srbije Holokaust je ostavio još drastičnije posledice: naime, od oko 16000 Jevreja u Holokaustu je ubijeno oko 14500, što u zbiru sa oko 17000 jevrejskih žrtava sa prostora Vojvodine daje tragičan bilans. Razmara genocida usmerenog prema jevrejskom narodu bila je tolika da je već 1942. godine nacistička vlast proglašila Srbiju „slobodnom od Jevreja“. Osim Jevreja, u koncentracionim logorima na području Srbije stradao je i veliki broj Srba, kao i Roma.

Bez obzira na aktivnost nacionalsocijalističke politike na području Jugoslavije i Srbije tokom ratnih godina, veliki broj srpskih civila i porodica pružio je utočište i skrovište jevrejskim porodicama. Do sada je dodeljena 131 povelja „Pravednici među narodima“ pojedincima sa prostora Srbije. Povelju „Pravednici među narodima“ država Izrael dodeljuje pojedincima koji su tokom Holokausta pomagali Jevrejima, čuvajući ih od nacističkih progona, hapšenja, deportacije u logore i streljanja, neretko rizikujući kako svoj život, tako i živote svojih porodica.

Dokumentacija o Holokaustu u Srbiji čuva se u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu, kao i u brojnim drugim gradskim muzejima i arhivama širom zemlje. Svedočenja preživelih zabeležena su, između ostalih izvora, u okviru projekata Centropa (<http://www.centropa.org/>), i Jasenovac Memorial (<http://www.serbianholocaust.org/>). Takođe, značajan dokument predstavlja i pet tomova knjiga pod nazivom Mi smo prežивeli, u izdanju Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu (2001-2009).

Veliki deo posrednog sećanja čuvaju mlađe generacije Jevreja i Jevrejki sa prostora Srbije koje žive i rade u Srbiji, u širem regionu Evrope, u Sjedinjenim američkim državama i u Izraelu, kao i svi ostali koji se svojim radom, učenjem i zalaganjem trude da Holokaust nikada ne bude zaboravljen, a još manje ponovljen.

ANTIJEVREJSKI ZAKONI U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI

- 5. oktobra 1940. vlada Cvetković-Maček donosi dve antijevrejske uredbe u Srbiji: zabrana trgovine prehrambenim proizvodima i ograničavanje broja Jevreja koji su mogli da upišu srednju školu i fakultet.
- 16. aprila 1941. u Beogradu je izdato naređenje o obaveznom prijavljivanju Jevreja policiji pod pretnjom smrtne kazne. Svako registrovano lice, odmah nakon registracije, moralo se javiti Policiji za Jevreje radi upućivanja na prinudni rad.
- maja 1941. izdata je naredba o prijavljivanju i oduzimanju jevrejske imovine i sredstava iz banka na teritoriji Srbije.
- 30. maja 1941. celokupnom stanovništvu, pod pretnjom smrtne kazne, izdata je naredba o zabrani pomaganja i sakrivanja Jevreja.
- 31. maja 1941. Nemačka vlast zabranjuje Jevrejima rad u svim javnim službama kao i korišćenje javnog prevoza i pristupa javnim institucijama, restoranima i drugim javnim mestima. Istog dana je zvanično doneta odluka o prinudnom radu za sve Jevreje – muškarce od 14-60 i žene do 40 godina starosti i naredba o nošenju jevrejskog znaka.
- 22. jula 1941. godine u Srbiji je doneta naredba o kompletном oduzimanju nepokretne imovine Jevreja.
- od 9. jula 1941. do maja 1944. Jevreji u Srbiji su odvođeni i ubijani u logorima Banjica, Sajmište, Jasenovac, Lobergrad, Stara Gradiška, Đakovo, Aušvic, Bergen-Belzen, Crveni Krst u Nišu i Dulag 183 u Šapcu
- 5. decembra 1941. Drugi mađarski antijevrejski zakon iz 1939. godine proširen je na Vojvodinu. Ovim zakonom broj Jevreja u javnoj i privrednoj delatnosti se drastično smanjuje i Jevreji se definišu kao rasna, a ne verska grupa.
- u prvoj polovini 1942. Dopunom zakona o narodnoj odbrani uvedena je radna obaveza za sve narode „niže rase“ u Mađarskoj, pa samim tim i u Vojvodini.

Ivona Nestorović

Izvor: Ljubica Nestorović

Foto: Savez jevrejskih opština Srbije, Portreti i sećanja

JEVREJI U SRBIJI DANAS

Danas su Jevreji u Srbiji integrисани u društvo i uživaju sva građanska prava, pripadaju svim društvenim slojevima i bave se različitim zanimanjima. Govore jezik sredine u kojoj se nalaze, najčešće srpski, a u nekim delovima Vojvodine mađarski, ili oba. Neki od članova zajednice znaju i hebrejski, dok samo nekolicina zna ili govori ladino i/ili jidiš.

Jevreji u Srbiji su i sefardskog i aškenaskog porekla, među njima ima i verujućih i ateista, međutim, tokom velikih jevrejskih praznika (Roš Hašana, Jom kipura), većina članova prisustvuje obeležavanju tih praznika. Takođe, veoma su česti i mešoviti brakovi sa pripadnicima srpskog i drugih naroda. Većina članova se povezuje sa zajednicom kroz kulturu, tradiciju ili iz socijalnih razloga.

Jevrejska zajednica Srbije danas broji između 3000 i 4000 članova. Najbrojnije zajednice su u Beogradu, Novom Sadu i Subotici, a postoje i u Somboru, Zrenjaninu, Kikindi, Pančevu, Zemunu i Nišu. Jevrejska zajednica u Prištini je, tehnički, i dalje član Saveza jevrejskih opština Srbije, iako su se gotovo svi članovi opštine iselili sa Kosova.

Sve zajednice se staraju o očuvanju jevrejske tradicije, kulture i identiteta kroz niz verskih, obrazovnih i društvenih programa. Nisu retka ni okupljanja među zajednicama u Srbiji, kao i među zajednicama iz cele bivše Jugoslavije, gde se diskutuje o aktuelnim problemima i mogućim rešenjima, ili o budućnosti zajednica, dok se, u isto vreme, neguju kultura i tradicija. Okupljanja i godišnji programi rada koncipirani su tako da nude aktivnosti za sve uzraste. Jevrejske zajednice rade i na očuvanju spomenika i mesta stradanja, i organizuju komemoracije žrtvama Holokausta. Zalažu se za borbu protiv antisemitizma, rasne netolerancije i svakog oblika diskriminacije, kao i protiv bilo kakvog ugrožavanja ljudskih prava i sloboda.

Aktivnosti zajednice su brojne – postoje klubovi i kampovi za decu i omladinu, seminari i okupljanja za studente. Mnoge aktivnosti su usmerene ka poljima umetnosti i kulture, a realizuju se kroz rad umetničkih grupa – neke od njih su pozorište *Kralj David* u Beogradu, plesne grupe *Nahar Haeš* iz Beograda i *Ma'ayan* iz Novog Sada, Srpsko-jevrejsko pevačko društvo *Hor Braća Baruh* i Srpsko-jevrejsko pevačko društvo iz Beograda, mešoviti hor *Hašira* iz Novog Sada, grupa *Šira u'tfila*

koja neguje sefardsku muziku Balkana, Mediterana i Bliskog istoka iz Beograda, grupa *J'had Klezmori* iz Novog Sada koja neguje klezmer muziku, itd.

U većim zajednicama održavaju se kursevi hebrejskog jezika i judaizma, ženske sekcije, postoje socijalne službe koje pomažu starima i socijalno ugroženim članovima ili onima koji su preživeli Holokaust. Postoje i klubovi za starije u kojima se odvijaju razne socijalno-humanitarne aktivnosti.

Savez jevrejskih opština Srbije bavi se i izdavaštvom knjiga, radova i jednomesečnih novina *Jevrejski pregled* koje se bave pitanjima zajednice na lokalnom i međunarodnom nivou. U sklopu sinagoge *Sukat Šalom* u Beogradu izdaju se knjige koje se bave religijskim jevrejskim temama. Pri sinagogi se nalazi i jedina košer kuhinja u Srbiji. U Beogradu postoji Jevrejski istorijski muzej koji poseduje bogatu arhivu, čuva i neguje jevrejsko nasleđe, a kulturu i vrednosti promoviše kroz izdavaštvo i izložbe, kao i učešćem na naučnim skupovima, simpozijumima, predavanjima i promocijama. Jevreji Srbije učestvuju i u radu brojnih organizacija, na međunarodnim dečijim letnjim kampovima ili seminarima i na taj način neguju svoj odnos sa drugim jevrejskim zajednicama u Evropi i svetu.

Među članovima zajednice rade i stvaraju umetnici, književnici, glumci, reditelji, muzičari, sportisti, političari, profesori, lekari... Svako od njih se, na svoj način, povezuje sa jevrejskim identitetom. Među njima postoje pojedinci koji se intenzivno bave jevrejskim temama, kao i oni koji su povezani sa judaizmom preko svog imena, prezimena ili porodice. U isto vreme, vrata zajednice su otvorena za šire građanstvo i prijatelje zajednice, koji rado posećuju različite programe i dešavanja, i na taj način učestvuju u životu zajednice.

Pa ipak, nije sve tako sjajno kako bi se iz ovog dela teksta, na prvi pogled, moglo zaključiti. Pripadnici Jevrejske zajednice, svuda u svetu, pa i u Srbiji, suočavaju se neretko sa ehom okorelih stereotipa i predrasuda. Antisemitizam u Srbiji, nažalost, postoji, mada, ni izdaleka nije tako snažan kao u ostalim delovima Evrope. Antisemitski grafiti i plakati, skrnavljenje jevrejskog groblja, negiranje Holokausta, antisemitski forumi, veb stranice i članci, prisutni su i u Srbiji. Neke nacionalističke organizacije (Ustavni sud Srbije je zabranio rad jedne takve organizacije, Obraz) šire mržnju prema Jevrejima i ostalim manjinama, najčešće prema Romima i pripadnicima LGBT+ populacije. One to čine i kroz

izdavačku delatnost, ponovnim objavljivanjem *Protokola sionskih mudraca* (bez propratnog teksta koji bi objasnio da je reč o jednom od najčuvenijih falsifikata) i druge antisemitske literature (na primer: *Pet krvavih revolucija judeo bankara, Svetosavski nacionalizam u judeomasonskom okruženju, Holokaust - dogma judaizma, Talmud – izvornik satansko-judejskog porobljavanja čovečanstva, Prokleti Hanan, Judejska zavera protiv Boga i čoveka, Jevrejsko ritualnoubistvo*).

Noviji tip dominantnog antisemitizma koji se širi zapadnom i srednjom Evropom neki autori nazivaju „noviji antisemitizam“ ili „anticionizam“. On je izgrađen u odnosu na dešavanja između Izraelaca i Palestinaca, a prisutan je i u krugovima radikalne levice u Srbiji. Nedavni događaj u Francuskoj, napad na novinarečasopisa Charlie Hebdo i ubistvo četiri Jevrejina tokom te „akcije“, napad na Jevrejski muzej u Briselu tokom leta 2014. godine, napad na jevrejsku školu u Tuluzu, kao i osuda koju trpe Jevreji širom Evrope i Amerike nakon odgovora izraelske vlade na napad terorističke organizacije Hamas, 7. oktobra 2023. godine svedoče da ovakav antisemitizam postaje sve rasprostranjeniji i jači. Poistovećivanje svakog Jevrejina sa politikom Izraela uzelo je maha širom Evrope i novi je razlog mržnje prema Jevrejima (zato se, na primer, Jevreji Francuske masovno iseljavaju iz svoje matične države, a Jevreji Engleske i Belgije žive u konstantnom strahu). Jevrejska zajednica Srbije ni izdaleka nije u takvoj situaciji, ali je zajednica u Srbiji, takođe, nužno pojačala mere bezbednosti.

Jevreji u Srbiji na različite načine neguju odnos sa državom Izrael, kao jedinom jevrejskom državom na svetu. Mnogi članovi zajednice su posetili Izrael, makar jednom, tokom privatnih putovanja, kroz posetu porodici ili prijateljima koji tamo žive, ili su bili učesnici na nekom od seminara, konferencija ili obrazovnih putovanja koja su organizovale međunarodne jevrejske organizacije. Može se, sa izvesnom suzdržanošću, reći da većina članova zajednice ima pozitivan odnos prema Izraelu, što ni u kom slučaju ne isključuje kritički stav prema određenim segmentima izraelske politike (upravo kao što svako od nas, bivajući istovremeno i građanin Srbije, ponekad zauzima kritički stav prema politici koju vodi Republika Srbija).

PREDLOG RADIONICA

Radionica u srednjoj školi
Haver Srbija

RADIONICA: ŽIVOT PRE...

Ciljevi:

- Upoznavanje učenika/ca sa načinom života i običajima Jevreja između dva svetska rata putem istraživanja stila i načina života ljudi
- Podsticanje zainteresovanosti učenika/ca za različite kulture sa ovih prostora

Ishodi:

- Učenici/e su upoznati/e sa običajima i načinom života Jevreja u periodu između dva svetska rata i sa načinom života ljudi u datom periodu
- Učenici/e su motivisani/e i zainteresovan/e za dalje proučavanje različitih kultura sa ovih prostora

Materijal potreban za realizaciju radionice:

- odlomak iz serije Miris kiše na Balkanu - poseban odlomak pripremljen za ovu radionicu
- projektor
- kompjuter/laptop
- slike simbola za projekciju, pojmovi i reči za nastavnike/ce (objašnjenje pojmova na kraju radionice)
- odštampani šablon/tabela za svaku grupu

KOJE MOTIVE U FILMU PREPOZNAJEŠ KAO SLIČNE NAŠEM DANAŠNJEM ŽIVOTU	KOJE MOTIVE U FILMU PREPOZNAJEŠ KAO RAZLIČITE U ODNOŠU NA NAŠ DANAŠNJI ŽIVOT

Uvod (15 minuta):

Gledanje odlomka iz serije *Miris kiše na Balkanu*. Nastavnik objašnjava učenicima da je odlomak koji će pogledati rađen po istoimenom romanu Gordane Kuić i da on prikazuje život jedne sefardske jevrejske porodice u periodu od 1914. do 1945. godine.

Pre puštanja odlomka nastavnik skreće pažnju učenicima da zapisuju sve nepoznate reči i pojmove.

Cilj ovog dela radionice je da uvede učenike u karakteristike života jedne jevrejske porodice i pripremi ih za sledeći deo radionice.

Razrada:

Prvi deo (15 minuta)

Nakon gledanja odlomka, par učenika naizmenično na tabli ispisuje nepoznate reči koje su zabeležili. Nakon toga, nastavnik ih deli u manje grupe. Svaka grupa dobija određeni broj pojmoveva iz pojmovnika sa zadatkom da sami dešifruju nepoznate reči. Nakon ovog procesa prodiskutovati pojmove sa svim učenicima zajedno.

Drugi deo :

Podeliti učenike u grupe od po četiri do pet učesnika. Svakoj grupi dati odštampani šablon na kojem se nalaze dve kolone. Zadatak učesnika unutar grupe je da u jednoj koloni ispišu sličnosti a u drugoj razlike prikazanog perioda i doba u kom živimo. Kada se završi rad u grupama prodiskutovati sa svim učenicima zajedno koje su sličnosti i razlike uočili.

Cilj je da se učenicima objasne neki pojmovi iz jevrejske kulture, kao i da se učenici podstaknu da uoče sličnosti između njihovog života i života porodice izvremena o kojem pričamo.

Završni deo (15 minuta):

Nastavnik daje svakoj grupi A3 papir. Zadatak učenila/ca je da na papir napišu i nacrtaju pojmove koji su im se najviše svideli. Na kraju ovog procesa spojiti papire svih grupa i napraviti veliki pano, koji može da se okači na zid.

Cilj ovog završnog dela je da se učesnici/e kreativno izraze kao i da im se preko panoa pruži mogućnost za dalje proučavanje i istraživanje reči i pojmoveva.

*Ukoliko imate na raspolaganju više od jednog školskog časa:

Nastavnik/ca otvara diskusiju sa svim učenicima/cama o različitim kulturama i istoriji ovog područja.

Pitanja za diskusiju:

- Ko se prvi put susreo sa jevrejskom kulturom i običajima?
- Šta vam je bilo neobično?
- Zašto je važno upoznati različite kulture?

Cilj ovog segmenta završnog dela je da podstaknemo učenike/ce da upoznaju različite kulture sa ovih prostora i da ih zaintrigiramo da saznaju više o kulturi i životu Jevreja iz njihovog grada.

POJMOVI I JEVREJSKI SIMBOLI IZ SERIJE

Ester, David, Danijel i prezime Salom su biblijska jevrejska imena.

Davidova zvezda (nalazi se ispod lampe u prvoj sceni, u sinagogi prilikom venčanja)

Davidova zvezda ili Davidov štit (Magen David) je jedan od najčešćih jevrejskih simbola. Davidova zvezda u drevna vremena nije isključivo predstavljala simbol judaizma. Tek u kasnijim vekovima biva prepoznata kao simbol jevrejske tradicije i judaizma. Davidova zvezda se kao simbol često susreće u sinagogama, na različitim predmetima vezanim za jevrejski život, a nosi se i u vidu nakita ili ukrasa. Davidova zvezda nalazi se i na zastavi države Izrael.

Hanukija (nalazi se ispod lampe u prvoj sceni, prilikom ručka u kući porodice Salom)

Hanukija je svećnjak sa devet krakova čije se sveće pale tokom praznika Hanuka. Ovaj praznik traje osam dana koje simbolizuje osam sveća na svećnjaku. Svake večeri pali se po jedna sveća više pomoćnom devetom svećom - šamaš. Svećnjak simbolizuje čudo prilikom koga je svetlost sveća u jerusalimskom Hramu gorela osam puta duže nego što je to bilo stvarno moguće.

Menora (svetli u sinagogi prilikom venčanja)

Menora je sedmokraki svećnjak, glavni simbol jevrejske tradicije. Pravila o načinu izrade menore su opisana u Tori (Mojsijevo Petoknjizje) u drugoj knjizi Šemot (Izlazak 25:31-40). Ovaj sveti predmet Jevreji su nosili u Zavetnom Šatoru tokom svog boravka u Sinaskoj pustinji, a kasnije u Jerusalimskom hramu. Danas se menora nalazi u većini jevrejskih kuća, može biti raznih veličina a izrađuje se od različitih materijala. Danas se nalazi i na grbu države Izrael.

Španski jevreji- Sefardi

Sefard je naziv za Jevreje koji potiču iz Španije i Portugala iz kojih su proterani krajem prve polovine XV veka, nakon čega počinju da naseljavaju zemlje Sredozemlja i Otomansku imperiju. „Sefarad“ na hebrejskom jeziku znači „Španija“. Ova grupa Jevreja govorila je judeo-španskim dijalektom nazvanim „ladino“, koji je bio mešavina hebrejskog i starošpanskog jezika.

Kipa (nalazi se na glavi muškaraca u knjižari)

Kipa je mala kapa koju Jevreji nose za vreme molitve, učenja Tora, izgovaranja blagoslova unutar sinagoge. Tradicionalni Jevreji nose kipa tokom čitavog dana. Kipa simbolizuje svest pojedinca o Božjoj prisutnosti u svakom trenutku.

POJMOVI I JEVREJSKI SIMBOLI IZ SERIJE

Sefer Ha'Kuzari (knjiga koja je Bukici ispala a Danijel joj vraća)

Knjigu Sefer HaKuzari (na srpskom Hazari), napisao je rabin Juda Halevi, jedan od najpoznatijih i najvećih jevrejskih filozofa i pesnika srednjovekovne Španije. Knjiga sadži filozofiju judaizma.

Gracia, Adios (u obućarskoj radnji) reči na Ladinu znače hvala i doviđenja.

Pastel di carne con masa fino (jelo koje spremi Estera sa čerkama pre Danijelovog dolaska)

Adio kerida (pevaju je Estera i gospodin Salom) je sefardska ljubavna pesma

SCENA VENČANJA

Sinagoga

Sinagoga je građevina ili prostor u kojem se Jevreji okupljaju radi molitve ili drugih druš- tvenih aktivnosti. Molitva se ne mora održavati samo u prostoru sinagoge, ali kako je sinagoga obično centralno mesto okupljanja Jevreja, ona je i centralni prostor zajedničke molitve.

Hebrejska slova

Jevrejska „abeceda“ - alefbet se sastoji samo od konsonanata. Postoje 22 konsonanta i pismo se piše i čita sa desna na levo.

Hupa (mladenci, njihovi roditelji i rabin stoje ispod hupa)

Hupa je neka vrsta baldahina ispod kog se obavlja venčanje i simbolizuje budući dom koji će mladenci zajedno osnovati i izgraditi.

Rabin

U jevrejskoj tradiciji rabin je svešteno lice i učitelj koji vodi odrasle i decu kroz upoznavanje i učenje religioznih tekstova. Rabin takođe može voditi (pevati i izgovarati) molitve i reprezentovati jevrejsku zajednicu u širem društvenom kontekstu, mada on na to ne polaže veće ili drugačije pravo od ostalih članova zajednice.

Talit (nalazi se oko rabinovog vrata)

Talit je molitveni šal koji je bele boje sa plavim ili crnim prugama. Jevreji nose talit prilikom jutarnje molitve i tokom najsvetijeg praznika Jom kipura, ogrćući ga preko svoje garderobe. Talit je napravljen od platna, a sa njegovih krajeva vise rese sa čvorićima koje se zovu cicit i koje podsećaju Jevreje na 613 zapovesti u judaizmu.

POJMOVI I JEVREJSKI SIMBOLI IZ SERIJE

Hare at mekudešet li betabat zo kedat Moše velsrael

(blagoslov koji izgovara mladoženja) u prevodu na srpski: Neka si posvećena meni sa ovim prstenom prema zakonima Mojsijevim i Izraela. Jevrejski običaj prilikom venčanja. Mladoženja stavlja prsten na kažiprst mладине desne ruke, akt koji simbolizuje privrženost i vernost, datira iz sedmog veka. Prilikom ovog obreda izgovara pomenuti blagoslov.

Mekudešet (gosti su glasno uzviknuli) na hebrejskom jeziku u prevodu na srpski znači posvećena.

Običaj razbijanja čaše (gaženje čaše)

Cilj ovog običaja je da podseti prisutne, i u trenutcima najvećeg veselja, na razaranje Drugog hrama kao najtužnijeg perioda u jevrejskoj istoriji.

SCENA: VEČERA NAKON VENČANJA

Kad ja podoh na Bembašu je tradicionalna sevdalinka, tekst pesme se peva na popularnu melodiju sefardske pesme El Dio alto con su gracia.

Pokrivanje glave

(kod žena, za stolom sve udate žene koje nisu udovice, imaju pokrivenu glavu)

Sve udate žene (koje nisu udovice) po jevrejskoj tradiciji moraju da imaju pokrivenu glavu (maramom, šeširom itd.). Gologradost se po jevrejskoj tradiciji smatra oblikom golotinje, a golotinja karakteristikom prisutnom u politeističkim religijama. Nekim ženama glava je pokrivena stalno a neke je pokrivaju prilikom ulaska u sinagogu, na svečanim prazničnim i obrednim večerama, na groblju itd.

RADIONICA: POČETAK STRADANJA

Ciljevi:

- Upoznavanje učenika i učenica sa životom Jevreja u Srbiji pre i tokom Holokausta kroz lične priče i stvaranje preduslova za razvoj empatije;
- Upoznavanje učenika i učenica sa donošenjem antijevrejskih zakona i njihovim uticajem na pojedince i na promene u društvu;
- Uvođenje učenika i učenica u tematiku Holokausta.

Ishodi:

- Učenici/e su upoznati sa životom Jevreja u Srbiji pre i tokom Holokausta, kroz lične priče preživelih;
- Učenici/e su u stanju da uoče razoran uticaj antisemitizma u periodu pre i za vreme Holokausta u Srbiji;
- Učenici/e će biti u stanju da prepoznaju stereotipe, predrasude i diskriminaciju u vremenu u kome živimo .

Materijal potreban za realizaciju radionice:

- tekst delova priče iz života jevrejske dece i njihove fotografije. Materijal preuzeti na (www.jevrejskадigitalнabiblioteka.rs). Primer jedne priče iz života nalazi se na kraju radionice.
- lista antijevrejskih zakona tokom Drugog svetskog rata (nalazi se u ovom priručniku)
- informacije o sudbini Jevreja u Holokaustu i o sudbini Jevreja u Srbiji (nalazi se na kraju priručnika)
- papir sa kolonama u koje učenici upisuju prepoznata emotivna stanja dece iz pročitanih

*Sve priče i fotografije korišćene u radionici odnose se na stvarne događaje i ljudе.

Uvod (10 minuta):

Nastavnik otvara radionicu postavljajući sledeće pitanje učenicima:

- Da li se sećate nekog događaja iz svog detinjstva koji je ostavio na vas jak utisak?

Nekoliko učenika, koji to žele, pričaju svoju priču celom odeljenju.

Cilj uvoda je priprema učenika za rad na glavnom delu radionice koji obrađuje životne priče jevrejske dece i promene u njihovim životima od 1918. do 1945. godine.

Razrada:

Prvi deo (10 minuta)

Podeliti učenike u četiri grupe. Svaka grupa dobija kratak tekst priče o detinjstvu jednog Jevrejina/Jevrejke i papir sa tri kolone koje predstavljaju tri životna perioda te osobe (pre rata, pred sam rat i tokom rata). Najpre, grupe čitaju prvi deo priče i u odgovarajuću kolonu zapisuju emocije za koje misle da su preovladavale u životu deteta iz priče u tom periodu. Zatim prezentuju ostalim učenicima događaje i ličnost o kojoj su čitali.

Nakon što svaka grupa završi sa svojom prezentacijom nastavnik govori učenicima i učenicama o periodu između dva rata, načinu života ljudi uopšte i Jevreja u Srbiji tokom čega se osvrće na emotivna stanja koja su učenici/e izdvojili.

*Ukoliko imate na raspolaganju više od jednog školskog časa:

Nastavnik postavlja sledeće pitanja:

- Da li se sećate nekog događaja iz svog života kada su osetili strah?
- Šta može da izazove strah?

Nekoliko učenika/ca, koji to žele, dele sa ostalima svoje iskustvo.

Drugi deo (10 minuta):

Svaka grupa dobija tekst koji opisuje sledeću značajnu etapu u životima osoba koje su dobili a koja je vezana za donošenje antijevrejskih zakona i načina na koji se menja život tih osoba. Kao i u prethodnom delu, zadatak grupe je da prepozna i zapiše uočene emocije koje su po njihovom mišljenju proživiljavala deca iz priče i da predstave drugim grupama nastavak priče koji su dobili.

Nakon toga nastavnik govori učenicima/cama o različitim antijevrejskim zakonima. Objasnjava kako se društvo odnosilo prema Jevrejima. Kroz vođenu diskusiju razmatraju se različita emotivna stanja kroz koja su jevrejska deca prolazila i razlozima koji su do njih doveli.

Treći deo (10 minuta):

Svaka grupa dobija završni deo priče koja se odnosi na događaje tokom samog Holokausta. Kao i sa prethodnim tekstovima učenici unutar grupe zapisuju emotivna stanja dece, a zatim predstavljaju svoju priču i mišljenja drugim grupama.

Nakon što svaka grupa završi sa svojom prezentacijom nastavnik objašnjava učenicima istorijske prilike i načine postupanja prema Jevrejima u getima i logorima. Naglašavaju se pokušaji spasavanja života i načini preživljavanja. U vođenoj diskusiji, akcenat je na razmatranju emotivnih stanja dece u ovom periodu.

Cilj ovog dela radionice je da pomogne učenicima/cama da razumeju drastične životne promene kroz koje su Jevreji prolazili pre i tokom Holokausta, kao i da poduči učenike/ce o životu i sudsni Jevreja na prostoru današnje Srbije.

Završni deo (5 minuta):

Nastavnik/ca izlaže priču o sudsni Jevreja, a posebno dece u Holokaustu. Sledi kraći razgovor sa učenicima/cama o promeni emotivnih stanja dece u tri različita životna perioda iz priče.

Cilj završnog dela je da uvede učenike/ce u tematiku Holokausta i približi im život Jevreja pre Drugog svetskog rata, posledice okupacije, anitijevrejskih zakona i njihovu sudsnu u Holokaustu.

ŠABLON

	OSEĆANJA I EMOCIJE
PERIOD PRE RATA	
PERIOD PRED SAMU OKUPACIJU	
PERIOD TOKOM RATA	
PERIOD POSLE RATA	

ŽIVOTNA PRIČA

Obradjeni autentičan intervju za organizaciju Centropa

JUDITA SENDREI ROĐ. BRUK

GODINA ROĐENJA: 1927.

MESTO ROĐENJA: SUBOTICA

Juditka Bruk sa roditeljima Matijom i Magdom Bruk i drugim članovima porodice
Subotica, 1931.
Foto: Centropa

Juidta Bruk i Sasenka Avakov
Subotica, 1945.
Foto: Centropa

Venčanje Judite Bruk i Pavla Sendrei-a
Velika subotička sinagoga, 1947.
Foto: Centropa

Pavle Dobo, rođak Judite Bruk
1943.
Foto: Centropa

Prvi deo priče – period pre rata –detinjstvo

Naša kuća je uvek otvorena za posetioce. Svake nedelje, barem dvoje dece iz jevrejske opštine ruča kod nas, a za vikend čemo imati ceo muški omladinski hor iz Nemačke, njih tridesetak na ručku. Otac voli da ugosti i nahrani one koji imaju manje, to je neki njegov način da se oduži svima koji su ga hrанили kada je bio mali i siromašan. Toliko je bio siromašan da je svaki dan jeo u drugoj jevrejskoj kući.

Nismo ortodoksna porododica, ali se kod bake drži košer i porodično slavimo sve jevrejske praznike. Najviše volim kada palimo sveće, pravimo halu i pripremamo svečanu večeru. Tada smo svi na okupu. Volim i u sinagogu da odem, i sednem na sačuvano mesto samo za moju porodicu.

Sviđa mi se što sam krenula u školu. Imam samo šest godina, ali sam morala da krenem što ranije kako bih naučila srpski. Mađarski i nemački mi dobro idu, ali na srpskom baš moram da poradim.

Drugi deo priče – period pred samu okupaciju

Otac je potegao sve svoje veze, uspela sam da ostanem u gimnaziji iako je većem delu mojih jevrejskih prijatelja bilo zabranjeno da nastave školovanje. Ne sviđa mi se to što je došlo mnogo novih nastavnika iz Mađarske, antisemite su i stalno nam se podsmevaju kao i drugari iz razreda. Jedino se katolički pop Ciprus ophodi lepo prema nama. Pravilo je da tokom veronauke, bez obzira kakvo je vreme napolju, moramo da izademo iz razreda, a Ciprus nam, kada je jako hladno, dozvoljava da ostanemo u razredu tokom časa.

Zabranjeno nam je da se okupljamo u jevrejskom klubu, nema više igre, pričanja i učenja. Dobila sam i žutu zvezdu koju moram da nosimkada idem u školu.

Sinoć nas je otac okupio, celu užu porodicu, video je opasnost koja vreba. Pitao nas je da li hoćemo da pređemo na katoličanstvo kako bi se spasili. Ja sam bila najglasnija: "Nikada! Ostaću Jevrejka do samog kraja".

Oca su odveli u logor u Bačku Topolu, a nas u geto. Prebacuju nas u Mađarsku, mama i ja smo uspele da se sakrijemo u jednom mlinu. Jako je tvrdo i hladno na ovom podu. Napisaću tati pismo kako bi mogao da nas nađe, već sam našla vojnika kojem ću dati svoj prsten u nadi da će tati stići pismo.

Treći deo priče – period tokom rata

Otac je dobio naše pismo, uspeo je da nas nađe. Tokom iscrpnog puta ka logoru Strašov, baka Janka je umrla, a baka Ilona, tetka Hedi i njena čerka Agica su odvedene u Aušvic. Čula sam da je jedino Hedi bila u koloni za prinudni rad, ali je Agica toliko plakala u potrazi za svojom majkom da je Hedi dobrovoljno prešla u kolonu koja je ubrzo odvedena u smrt.

Iako su uslovi strašni, jako sam gladna i iscrpljena, sreća je što smo mama, tata i ja zajedno u logoru Strašov i nadam se da se nikada više nećemo razdvojiti.

Četvrti deo priče – period posle rata

Malo pešice, malo na kočijama, uspeli smo da stignemo u Bratislavu. Dok sam ispunjavala dokumenta u opštini, naišla sam na mladog Pavela Sendrea. Stalno sam bila gladna, a Pavel me je, kad god je mogao, izvodio na ručkove i večere, ponekad čak i tri puta dnevno. Da bi mu se moj otac odužio, obećao mu je da će ga ugostiti u Subotici kad se stvori prva prilika. Pavel je došao u posetu mojih roditelja i već sledeće godine smo se venčali, a za dve godine dobili smo čerku Sonju. Posle mnogo godina, počela sam da volontiram u Jevrejskoj opšini u Subotici, i posećivala sam sa velikom radošću sve kulturne događaje.

Judit Sendrei sa prijateljicama Evom Nad i Verom Polgar

Palić, 1935.

Foto: Centropa

ŽIVOTNA PRIČA

Obradjeni autentičan intervju za organizaciju *Centropa*

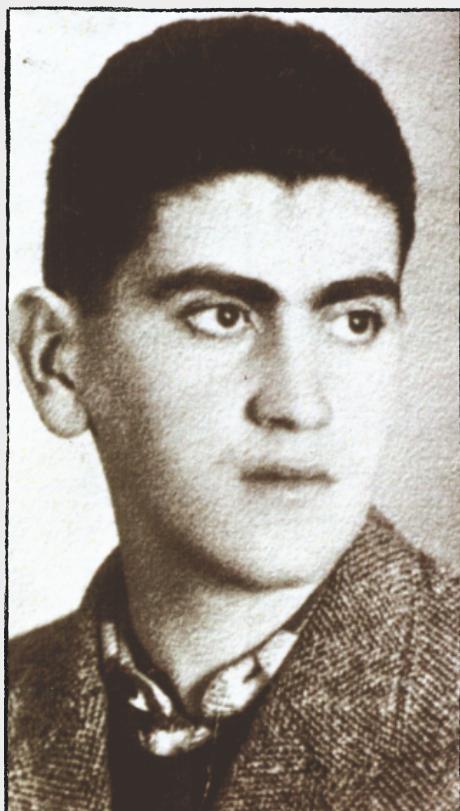
CADIK DANON

GODINA ROĐENJA: 1923.

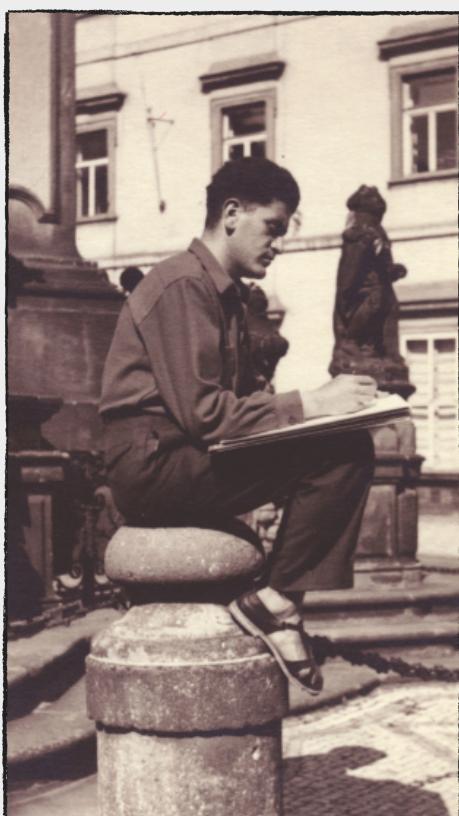
MESTO ROĐENJA: SARAJEVO

Sida, Dona, Ina i Cadik Danon
Beograd, 1945.
Foto: Centropa

Cadik Danon
Tuzla, 1941.
Foto: Centropa

Cadik Danon
Prag, 1948.
Foto: Centropa

Cadik Danon u partizanima
1943.
Foto: Centropa

Prvi deo priče – period pre rata –detinjstvo

Juče mi je otac pričao o svom detinjstvu. To je kod nas dvojice bio neki ritual. Pošto je imao sedmoro braće i pet sestara, otac je nasleđivao stvari od onih starijih. U početku, uvek je to bila neka velika majica kojoj je morao da zavrće rukave, da bi ih kasnije odvrtao kada bi mu bila taman, i na kraju, prosleđivao mlađima, kada je izrastao. Jako voli da priča o svojoj Bar Micvi (obred koji se obeležava kada muško dete napuni trinaest godina), događaju koji mu je obeležio detinjstvo. Bilo je puno gostiju i dobio je mnoge poklone, čak je došao i vrhovni rabin iz Bjeljine. Bio je to veliki dan u njegovom životu.

Pesah je, kao i kod svih drugih praznika i proslava, cela familija nam dolazi. Volim ta okupljanja, jer je tada hrana mnogo finija nego ostalih dana u godini, a volim i susret sa svim svojim rođacima. Uvek im pričam o mojoj učiteljici koju mnogo volim, kao i svi drugovi iz razreda. Ophodi se prema nama kao da smo njena deca, jako je pažljiva i uvek nas zainteresuje da nešto novo naučimo.

Selimo se za Beograd, otac, njegova četiri brata i jedna sestra su dobili tezgu na jevrejskoj pijaci u Višnjićevoj ulici. Preselili smo se u Jovanovu ulici na Dorćolu. Lepo mi je u Beogradu, upoznao sam nove drugove u Jevrejskoj opštini. Ocu dobro ide posao i nesebičnoo pomaže siromašnima, pogotovo onima iz zajednice.

Drugi deo priče – period pred samu okupaciju

Iako nam je optimizam jači od pesimizma, svi smo uzrujani. Pre dva dana, kada su bombardovali Beograd, bili smo u selu nadomak Beograda. Danas smo došli u ono što je ostalo od stana da kupimo najpotrebnije stvari i krenuli ka Solunu. Nismo stigli ni do Mladenovaca i vraćeni smo za Beograd.

Počeli su da nas popisuju i dali nam žute trake da ih nosimo oko ruke. Naredili su nam da čistimo grad od ruševin. Bilo je zastrašujuće. Sestra Sida i ja smo odlučili da se pridružimo partizanima. Čekali smo da nas rasporede u neku jedinicu. Danas su ustaše došle u moju kuću i uhapsili me, otac mi je već bio u zatvoru. Nije bilo suđenja, samo presuda.

Treći deo priče – period tokom rata

Nas 130 je prebačeno u logor Jasenovac. Izbile su poplave zbog velike oluje i prebacili su nas u logor Velika Gradiška. Znam da moram da pobegnem i pridružim se partizanima ako želim da preživim. Danas su me ustaše odabrale da budem jedan od ljudi koji rade na polju. Zadak mi je da čuvam krave koje su ukrali iz srpskih sela. To bi bila dobra prilika za bekstvo. Koliko vidim, nas je tridesetero koji čuvaju krave, ali dvadeset ustaša čuva nas. Biće jako teško pobeći.

Danas je taj dan, u jedinih deset minuta kada ustaše nisu bile tik uz nas, nas sedmorica, šest Jevreja i jedan Hrvat, počeli smo da bežimo preko polja u šumu. Uspeli smo! Pridružili smo se partizanskoj jedinici.

Četvrti deo priče – period posle rata

Nas četvorica smo dočekali kraj rata, trojica su poginula u bici. Saznao sam i da sam od nas 130, koji su odvedeni u Jasenovac, samo ja preživeo.

Vratio sam se u Beograd u maju 1945. godine, na lečenje i da pronađem svoju porodicu. Otac je imao dvanaestoro braće i sestara, majka osmoro, svi su imali svoje supružnike, decu, unučiće... Saznao sam da je ubijeno njih četrdeset petoro, najmlađi je bio Avram koji je imao dve godine kada je stradao, a najstarija moja tetka Rifka kojoj je bilo šezdeset.

Upisao sam gimnaziju.

Baka i deda Cadika Danona: Simha i Cadik Danon sa decom

Gračanica, 1910.

Foto: Centropa

ŽIVOTNA PRIČA

Obradjeni autentičan intervju za organizaciju *Centropa*

ALBERT EŠKENAZI

GODINA ROĐENJA: 1929.

MESTO ROĐENJA: SLAVONSKI BROD

Jevrejska osnovna škola, III razred, Albert Eškenazi
Zagreb, 1937.
Foto: Centropa

Albert Eškenazi
Slavonski Brod, 1930.
Foto: Centropa

Albert Eškenazi
Jevrejska opština Beograd, 1997.
Foto: Centropa

Israel, Albert and Jakov Eskenazi
Zagreb, 1935.
Foto: Centropa

Prvi deo priče – period pre rata –detinjstvo

Izgleda da me nastavnik srpskog jezika stvarno puno voli, opet niko u razredu nije znao odgovor na njegovo pitanje pa me je prozvao, kao i uvek: „ Ajd' Abrahame, sine Božiji“. Dobio sam ime po svom dedi, ali me sem učitelja niko ne zove tako, u kući mi se svi obraćaju sa Albert. Trebalо bih da uradim domaći iz hebrejskog i da naučim napamet stih iz Tore, možda će danas rabin na hodniku da me ispita. Jedva čekam da sestra završi čas, pa da se popnemo na drugi sprat u jevrejski klub. Tamo mi dan brzo prođe, u igri, plesu, pevanju, a ponekad i nešto naučim. Baš volim da idem u klub, sestra i ja ne propuštamo ni jedan događaj.

Jedva čekam Purim, naš veseli jevrejski praznik. Kao i pred svaki praznik, i za Purim, sestra i ja obilazimo jevrejske radnje sa odećom i obućom u okolini Zagreba i od vlasnika radnje dobijamo sve što nam je potrebno. Oni nam stalno pomažu, valjda zato što smo siromašni. Mama kaže da smo baš siromašni, jer ni kupatilo u stanu nemamo i da nije ujke, koji nam šalje pare iz Beograda, ne znam kako bismo platili rentu. Mnogi moji drugari iz ulice su ljubomorni, ne shvataju jevrejsku solidarnost i da su oduvek bogatiji Jevreji pomagali siromašnjima. Meni se to baš sviđa, šta bih ja bez njih?!

Drugi deo priče – period pred samu okupaciju

Mama kaže da je počeo rat i da je Nezavisna država Hrvatska osnovana. U gradu su se pojavili neki Nemci. Ne razumem mnogo šta se dešava, ali ovaj rat mi se ne sviđa. Od kako su stranci došli u moj grad, mama i tata su jako uplašeni. Juče su morali da odu da se registruju, a komšiji Baruhu su oduzeli radnju. Mama se boji da će nam oduzeti stan. Nama? pa mi ništa nemamo u stanu, čak nam je i kupatilo u hodniku zgrade. Zvoni telefon, mama se javila, to je direktor moje gimnazije. Priljubio sam se uz mamu da čujem razgovor. Direktor kaže da više ne mogu da pohađam školu, da je vlada dala takvo naređenje.

Bezvredni su ovi dani bez škole, baš sam voleo svoju gimnaziju, i Petra i Marka. Većini drugara iz jevrejskog kluba je zabranjeno da idu u školu, zato u Jevrejskoj opštini od sutra škola počinje samo za nas. Lepo su se dosetili. Svi nastavnici i đaci su Jevreji, to me raduje, manje se plašim.

Svakim danom nas je sve manje i manje, i đaka i nastavnika, čuo sam da ih negde odvode. Kažu da će možda zatvoriti školu, ostao je samo jedan nastavnik, a on ne može svemu da nas uči.

Treći deo priče – period tokom rata

Deda je otisao kod svoje čerke u Novu Gradišku, rekli su mu da oni koji žive u manjim mestima mogu biti spaseni. Par dana kasnije smo saznali da su svi odvedeni prvo u logor, a ono što je usledilo nakon toga nisu preživeli. Ova vest nas je jako zabrinula, počeli smo da sakupljamo dokumenta iz Jevrejske opštine kako bi se pripremili za bekstvo. Kada smo poslednji put ušli u opština, otac me je upoznao sa poznatim i jednim od najboljih bokserskih šampiona Hrvatske i prvakom Balkana, sa Leom Polakom. I on je došao po svoje papiere, i on je morao da beži, iako je bio najbolji hrvatski bokser.

Odveli su oca u Jasenovac, prvo u Staru Gradišku, pa u Jasenovac. Mi smo ostali u Zagrebu, došli su i po žene i decu. Nismo bili kod kuće, bili smo kod rođaka koji su se prezivali Kon. Mama je htela da ih obavesti da je čula da će danas da odvedu porodice čije prezime počinje na slovo K. Vratili smo se u stan, na samom ulasku komšija nam je rekao: "Gospođo Aškenazi, bežite, došli su da Vas traže, sakrijte se negde dok ovo ne prođe."

Sakrili smo se kod rođaka, ali zbog sigurnosti morali smo da nastavimo dalje, nekiliko dana bićemo sa jednom hrvatskom porodicom, dok ne nađemo drugo rešenje. Sakrivali smo se malo i kod Fajka, prijatelja moga oca, muslimana i konobara iz obližnjeg restorana. Danas je loš dan, mama je izgubila strpljenje i nadu: „Niko više neće hteti da nas sakriva. Idemo kući i šta god je sudska ostalih, biće i naša sudska.“

Ujak je pre odlaska u Argentinu poslao lažne papiere za mamu, sestru i mene, koji su nas doveli do Mostara. Umoran sam, toliko smo mesta prošli, toliko puta su nas selili i slali u meni nepoznate gradove. Upravo smo stigli na Rab. Uslovi su grozni. Pola logora je napravljeno od cigala, a pola od baraka. Logor je ograđen bodljikavom žicom i bodljama. Shvatio sam da sam u pravom logoru, ali sam takođe shvatio da nisam u Jasenovcu, niti u Aušvicu, o kojima sam čuo na svome putu. S obzirom na uslove, dobro smo se organizovali. Imali smo veliku kuhinju, među odraslima bilo je mnogo pijanista i glumaca koji su pokušali da nas zabave. Zapravo, nisam osetio da sam u pravom logoru, meni i mojim vršnjacima je čak bilo dozvoljeno da se kupamo u moru.

Četvrti deo priče – period posle rata

Mama je jako uzbudjena, u malim čamcima prebacili su nas na oslobođenu teritoriju, zajedno sa partizanima. Mama i sestra su odmah dobjale posao, a ja sam bio neka vrsta kurira. Zagreb je oslobođen, mama, sestra i ja smo se uputili prvim prevozom do kuće. Kada smo stigli u Zagreb, odmah smo krenuli u potragu za rođacima. Pronašli smo ih, bio je to srećan povratak kući. Nadali smo se da će se tata pojavit, ali to se nikada nije desilo.

Tokom sledećih meseci, moji prijatelji iz škole vratili su se u Zagreb, neki iz Italije, neki iz Švajcarske, a neki iz partizanskih redova. Ponovo se otvorila kafeterija u jevrjeskoj opštini, a drugi i treći sprat zgrade, gde je nekada bila škola i kancelarije jevrejske opštine, postali su smeštaj za bezkućnike. Imam šesnaest godina i ceo život je pred mnom.

Roditelji Alberta Eškenazia
Vida Kabiljo and Israel Eskenazi
Derventa, 1924.
Foto: Centropa

Jevrejski zatvorenici, Vida Eskenazi
Sabirni logor Hvar, 1943.
Foto: Centropa

ŽIVOTNA PRIČA

Obradjeni autentičan intervju za organizaciju *Centropa*

MATILDA ČERGE ROĐ. KALEF

GODINA ROĐENJA: 1929.

MESTO ROĐENJA: BEOGRAD

Jakov Kalef, brat Matildine bake

Beograd

Foto: Centropa

Matilda Čerge sa mamom Donom

Kalef i sestrom Bredom

Beograd

Foto: Centropa

Baka i deda Matilde Kalef: Nisim i

Matilda Kalef

Foto: Centropa

Breda i Matilda sa tetkom Minkom

Foto: Centropa

Prvi deo priče – period pre rata –detinjstvo

Mene zovu Tilka, a moju sestru Ela. Svi nas tako zovu. Jako nas lepo oblače i vode računa o nama. Uvek su nam stavljeni papilotne u kosu kako bismo imale lepe lokne sa mašnama i drugim ukrasima. Ja sam bakina miljenica. Svuda idem sa njom. Čak me je vodila sa sobom u banje. Dvaput godišnje baka ide u banju, kao što je Vrnjačka Banja i vodi me sa sobom. A moj tata nam priča puno priča. Provodi puno vremena sa nama, pogotovo popodne. Puno nas voli i mi njega. Kad god kažemo: „Tata, mi bismo želete.“ on nikad ne viče na nas. Baš je divan tata.

Idem u osnovnu školu u ulici Kralja Petra. U mojoj školi ima i jevrejske i nejevrejske dece. Mešani smo. Moji prijatelji su Muci Eškenazi, i Mirjam Levi i dečak po imenu Žak. Ja se Žaku jako svidam i donosi mi cveće. Zajedno se vraćamo iz škole, pošto živi preko puta mene u Gospodar Jovanovoj ulici. On je ubrao cveće, belo poljsko cevće sa livade i onda mi ga dao.

Kada ne idemo u školu, igramo se. Provodimo mnogo vremena na Kalemeđdanu, pošto živimo samo dve kuće odatle i nemamo veliku baštu. Tamo ima klackalica, vrteški, ljljaški od guma i drugih ljljaški. Provodimo tamo što više vremena možemo. Naravno, moramo nekad i da se vratimo kući, u osam sati se vraćamo i idemo na spavanje.

Drugi deo priče – period pred samu okupaciju

Ponekad čujem kako u kući pričaju o situaciji sa Nemcima, ali me to ne interesuje baš preterano. Ja imam jedanaest godina, a moja sestra devet, i mi znamo da su druge stvari važnije. Znam da su nam Nemci zatvorili radnju sa jednim od onih pečata. Tako su lupili taj pečat i uzeli sve. Išli smo u školu dok nam nisu zabranili da idemo. To je baš bilo grozno. Takođe, ne smemo da se pojavljujemo na javnim mestima.

Moj ujak je saznao da će da bombarduju Beograd i onda nas je kolima poveo u Umcare. Tata je u invalidskim kolicima, a baka je stara, tako da nisu mogli da podu sa nama. Dolazimo da ih posećujemo. Jedan dan je došao vojnik u kuću i rekao nam da moramo svi da se iselimo, vikao je: "Napolje, ovo i ovo, sve morate da izbacite! ...". Viđala sam ranije vojнике na ulici, ali nikad nisu dolazili da viču na nas u našoj kući. Tata je počeo da se žali na nemačkom i onda je vojnik izvadio pištolj da upuca tatu. Bila sam prestravljeni od straha, nisam mogla da se pomerim. Onda je mama počela da moli vojnika i rekla da je tata bolestan, pa je vojnik, na kraju, otišao. Moramo da izađemo iz kuće.

Treći deo priče – period tokom rata

Sveštenik Andrej Tumpej nas je upisao u školu na Banovom brdu sa našim novim dokumentima. Prvi dan škole, kad sam ušla u učionicu, nastavnik je rekao: "Imamo novu učenicu. Ustani i predstavi se odeljenju." Stajala sam tako potpuno sledjena od straha i zaboravila sam svoje ime. Bilo je grozno, sva se ježim dok pričam o tome. Potpuno sam pocrvenela i nisam mogla da se setim svog novog imena, a nisam smela da kažem staro. Stajala sam tako kao luda osoba. Deca su gledala u mene, a ja nisam znala kako se zovem. U momentu sam se setila i promucala Li-dija.

Kad smo izašli iz kuće, nemački vojnici su uzeli sve što im se svidelo od naših stvari. Ostalo su spalili. Čula sam da su rekli: "Pusti jevrejsku kuću da gori." Sad su se uselili neki beskućnici. Tata prebacuju iz bolnice, ali nisam sigurna gde se nalazi bolnica. Mama kaže da je negde blizu Kalemegdana. Niko ne može da pride dok ubacuju ljudе u kamione za poslednji transport. Tata ne može da hoda, mislim da će ga samo baciti unutra, verovatno bez kolica. Ovo nam je poslednja šansa da vidimo njega i baku pre nego što odemo.

Četvrti deo priče – period posle rata

Verzija 1.: Od osam stanova u našoj zgradи, koji su bili u našem vlasništvu, svi su nacionalizovani. Neki ljudi su ušli u naš stan za vreme rata i sada imaju pravo da tu ostanu. Rekli smo im da nemamo krov nad glavom i opština nam je dodelila mali deo stana (predsoblje i sobu za poslugu) da tamo živimo. Nemamo ni kupatilo, pošto je u drugom delu stana, moramo da izlazimo u dvorište da bi išli u toalet. Nadali smo se da će se još neko vratiti, ali niko se od porodice, sem nas i tetka Regine, nije vratio u Beograd živ. Završavam gimnaziju i planiram da učim za stomatološkog tehničara. Mama smatra da je to najbolje za nas, pošto bi zaradivala više novca i onda bi mogle lakše da živimo.

Verzija 2.: Odselila sam se od kuće i venčala. Moga muža, Ontona Čergea sam upoznala za vreme rata na Banovom Brdu. On je živeo тамо. Znali smo iste ljudе pa smo se tako i upoznali. Mislim da je od sveštenika saznao da sam jevrejka. Nikada ništa nije rekao. Ne slavimo jevrejske praznike. Moj muž je Slovenac, slavimo Božić i Vaskrs. Onton povremeno ide u crkvу, a ja skoro nikad. On radi za Elektrometal. Živimo sa njegovom majkom.

RADIONICA: HOLOKAUST

Ciljevi:

- Podsticanje učenika/ca na razmišljanje o diskriminaciji i njenim posledicama
- Upoznavanje učenika/ca sa životom Jevreja sa ovih prostora pre Holokausta
- Pojasniti termin Holokaušt

Ishodi:

- Učenici/e su upoznati/e sa tematikom izložbe Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta
- Učenici/e će biti u stanju da procene važnost fotografije kao sredstva za rekonstrukciju sećanja

Materijal potreban za realizaciju radionice:

- fotografije koje se nalaze na kraju radionice
- antijevrejski zakoni (nalaze se u ovom priručniku)

Uvod (10 minuta):

Predratne fotografije Jevreja sa naših prostora su raštrkane po prostoriji. Učenici/e, podeljeni u parove ili manje grupe, dobijaju zadatak na koji treba da se osvrnu dok razgledaju fotografije. Zajedno treba da pokušaju da odgovore na pitanja koja se nalaze na papiru.

Pitanja:

- Pronadite fotografiju na kojoj je neko ili nešto sa čime možete da se poistovetite;
- Koja fotografija vam je najneobičnija;
- Pronadite fotografiju koja podseća na vašu porodicu.

Učenici/e sede u krugu, odgovaraju na par pitanja koja postavlja nastavnik/ca nasumično odabranim učenicima. Kratka diskusija: da li znate ko su ljudi na fotografijama? Da li se razlikuju po nečemu od drugih ljudi?

Nastavnik/ca zaključuje ovaj deo iznoseći osnovne informacije o Jevrejskom životu na ovim prostorima pre Holokausta:

- Jevreji razvijaju sve dublju povezanost sa zemljama u kojima žive: usvajaju jezik sredine, pohađaju državne škole i fakultete
- Njihova aktivnost u javnoj sferi je primetna: počinju da se bave različitim profesijama i da stiču značajne društvene položaje
- U Vojvodini Jevreji su najviše pripadali sloju intelektualaca, trgovaca i zastupnika, dok su se u krajevima južno od Save i Dunava bavili zanatstvom, trgovinom i činovništvom.
- Aktivan je veliki broj jevrejskih društava i organizacija (kulturnih, privrednih i političkih)
- Izlaze brojni jevrejski listovi i časopisi; izdavačka delatnost je razvijena
- Prema podacima iz 1939. godine, u Jugoslaviji je bilo 17370 jevrejskih domaćinstava

Razrada:

Prvi deo (15 minuta)

Nastavnik/ca postavlja pitanje i beleži odgovore na tabli: Šta vam je potrebno za normalan svakodnevni život? Bez čega ne biste mogli da živite? (voda, vazduh, krov nad glavom, porodica, obrazovanje, struja(internet) itd.

Podeliti učesnike u 4 grupe po 5 učesnika u jednoj grupi. Grupi A reći da smisli tri zakona koji ograničavaju slobode grupe B, a grupi B tri zakona koji ograničavaju slobodu grupe C i tako u krug.

Diskusija:

- Na osnovu čega ste odlučili da donesete baš taj zakon?
- Kako ste se osećali dok ste morali da odlučujete o ograničavanju njihove slobode?
- Kako ste se osećali kada ste čuli da će vam neko ograničavati slobodu?
- Kako ste se osećali kada ste čuli da ste ograničeni na ovaj ili onaj način?

Drgui deo (10min)

Moderator/ka: čita antijevrejske zakone (neke od njih). Diskusija da li liče na neke od zakona koje su oni naveli. Pitanje: da li znaju koji su ovo zakoni, kad su bili aktivni? Povezati sa prvim pitanjem iz ovog dela i sa zakonima koje su oni sami "donosili". Objasniti im antijevrejske zakone.

Objašnjavanje termina Holokaust.

- Holokaust se odnosi na specifičan genocid koji se desio u istoriji dvadesetog veka: državni sistematski progon i istrebljenje evropskih Jevreja koje je počinila nacistička Nemačka sa svojim saradnicima, u periodu od 1933. do 1945. godine.
- Jevreji su bili glavne žrtve ovog genocida, ubijeno je oko 6 miliona Jevreja.
- U Srbiji je ubijeno 83% posto jevrejske populacije. 1940. godine na teritoriji današnje Srbije je živelo 33 800 Jevreja od kojih je samo 1200 Jevreja preživelo; danas jevrejska zajednica u Srbiji broji manje od 4000 članova.
- Romi, osobe sa invaliditetom, mentalno oboleli, slovenski narodi su, takođe, bili meta ugnjetavanja i progona iz rasnih, etničkih nacionalnih razloga.
- Više miliona homoseksualaca, Jehovinih svedoka, sovjetskih ratnih zarobljenika, političkih disidenata nacistisu, takođe, izložili su ugnjetavanju i uništenju.

Zaključak – 5min

Povezati delove radionica i zatvoriti celu radionicu. Osvrnuti se na slike koje su oni izdvojili, antijevrejski zakon, kako su promenili život Jevreja i koja je njihova sudbina bila tokom Holokausta.

Boža Rafajlović sa familijom
Kalemegdan, Beogrda 1934.

Miša David, 1935
Izvor: Filip David

Haim Buki Judić,
Soko Banja, 1939
Izvor: Filip David

Magda-Andrija i Magda Grosberger
Salaš blizu Sombora

Salamon Kampos
Izvor: Olivera Pavlović
Berlin 1919.

Matilda Altaras
Izvor: Vera Stefanović

Foto: Savez jevrejskih opština Srbije, Portreti i sećanja

Purim
Budimpešta, 1920.
Izvor: Miroslav Demajo

Venčanje Lili-Lune Pijade i Moše
Varona iz Niša, 1940
Izvor: Rafael Pijade

Nisim Konforti, Hana Danon, Klara Farkić
Beograd, 1938.
Izvor: Hana Čopić

Nikola Timar i Zoltan Timar sa braćom
Bečeј
Izvor: Nikola Timar

Zlata Popović (rod. Singer) i Aleksandar Popović
Izvor: Bogdan Popović

David Kalem
Izvor: Matilfa Čerge (Kalem)

Foto: Savez jevrejskih opština Srbije, Portreti i sećanja

RADIONICA: PORODICA SALOM

Ciljevi:

- Razumevanje i povezivanje sa životom ljudi kroz primer prikazanih likova u seriji *Miris kiše na Balkanu*;
- Upoznati učenike/ce sa uticajem Antijevrejskih zakona na pojedince i na promene u društvu;
- Istražiti opasnosti antidiskriminativnih zakona za sudbinu pojedinca i grupe;
- Uvesti učenike u tematiku Holokausta na teritoriji današnje Srbije i šire;
- Upoznati i povezati učenike sa ličnim pričama Jevreja koji su živeli u Srbiji

Ishodi:

- Učenici/e si u stanju da razumeju način života Jevreja na Balkanu kroz primer prikazanih likova u seriji *Miris kiše na Balkanu*;
- Učenici/e si u stanju da razumeju razorne uticaje Antijevrejskih zakona na pojedince i društvo;
- Učenici/e su u stanju da procene dimenzije Holokausta;
- Učenici/e su u stanju da prepoznaju diskriminaciju i preuzimaju odgovornost za njen sprečavanje u savremenom društvu;

Materijal potreban za realizaciju radionice:

- odlomak iz serije "Miris kiše na Balkanu"
- projektor
- kompjuter/laptop i zvučnici
- priča o sudbini likova iz knjige/serije (sažetak se nalazi na kraju radionice)
- tekst o sudbini Jevreja u Srbiji
- Antijevrejski zakoni u Kraljevini Jugoslaviji

Uvod (10 minuta):

Gledanje odlomka iz serije *Miris kiše na Balkanu*. Moderator/ka objašnjava đacima da je odlomak iz serije rađen po istoimenom romanu Gordane Kujić i da on prikazuje život jedne sefardske jevrejske porodice u periodu 1914 do 1945. godine.

Razrada (20 min):

Podeliti učenike/ce u grupe od po četiri do pet učesnika/ca. Zadatak svake grupe je da osmisli nastavak životne priče koji je zasnovan na sceni koju su upravo pogledali. Svaka grupa predstavlja/čita svoju priču ostatku odeljenja.

Ukoliko imate na raspolaganju više od jednog školskog časa: Svaka grupa treba da odglumi nastavak koji je osmisnila. Ukoliko ima više članova grupe nego likova na sceni, podstaknite učenike/ce da izmislje sporedne likove. Svaka grupa izvodi svoju predstavu predo statkom odeljenja.

Cilj ovog dela radionice je da uvede učenike/ce u život jedne porodice, kao i da posredno preko njihovih priča ukaže na to da je život ove porodice, kao i svake druge, mogao da se razvije u više pravaca.

Zaključak (15 min):

Moderator/ka prepričava učenicima/cama šta se na kraju serije i knjige desilo sa likovima i članovima porodice Salom. Nakon prepričavanja sledi diskusija.

Pitanja za diskusiju:

- Šta je moglo da prouzrokuje ovakvu sudbinu jedne porodice?
- Da li znate kakva je sudbina zadesila Jevreje tokom Holokausta i šta je sve prethodilo Holokaustu?

Moderator/ka priča o životu Jevreja u Srbiji kada su donete antijevrejske uredbe i o njihovoj sudbini tokom Holokausta. Tokom priče treba istaći kako su ovi zakoni uticali na pojedince, porodice, kao i na celu jevrejsku zajednicu. Trebalo bi se posebno osvrnuti na opasnost od diskriminisanja pojedinaca i grupa u jednom društvu.

Cilj zaključka je da uvede učenike u tematiku Holokausta. Kroz zaključak se ističe da je normalan život jedne porodice prekinut kao da diskriminacijom i predrasudama možemo ugroziti živote mnogih.

Priča o sudbini likova tj. članova familije Gordane Kujić

Porodica Salom je bila jedna od mnogih sefardskih jevrejskih porodica koje su izbegle iz Španije i naselile se u Sarajevu. U porodici se govorio ladino, jezik sefardskih Jevreja. Roman prikazuje život porodice Salom neposredno pred početak Prvog svetskog rata, pa sve do kraja Drugog svetskog rata.

U kući su živeli deda Salom zvani Lijačo, njegova čerka Ester, njen suprug Leon i njihovo šestoro dece (u knjizi se pominje i sedmo dete, najmlađi brat Elijas). Čerke Laura (zvana Buka), Nina, Klara, Blanki i Riki i sin Isak (zvani Atleta).

Deda Lijačo umro je okružen svojom porodicom na dan kada je u Sarajevu ubijen austrougarski prestolonaslednik Franc Ferdinand.

Otac Leon je bio obućar, radio je vredno, ali je cela porodica živela skromno, jer je zanatom bilo teško izdržavati tako mnogočlanu porodicu. Umro je iznenada, u porodičnoj kući, sredinom tridesetih godina.

Majka Ester je održavala porodicu na okupu ručkovima i pričama o porodici i poreklu, uvek je podržavala svoju decu, bez obzira na mišljenje zajednice. Umrla je neposredno pred početak Drugog svetskog rata.

Najstarija sestra Laura, zvana Buka, udala se za Davida, mladića iz sarajevske sefardske porodice. Nakon rođenja blizanaca Leona i Kokija, David je oboleo od šizofrenije i odveden je u sanatorijum. Buka je umrla od duge i teške bolesti u katoličkoj bolnici u Sarajevu u prvoj godini Drugog svetskog rata. Sestra Nina, koja je bila sa njom do poslednjeg trenutka, nije joj rekla da su joj sinovi Leon i Koki ubijeni ubrzo nakon odvođenja u logor Jasenovac.

Nina je bila vlasnica salona koji je izrađivao najmodernešije šešire tog vremena, udala se za Škora, Srbina iz Sarajeva, posle njegovog povratka sa fronta u Prvom svetskom ratu u kojem je bio regrutovan kao vojnik austrougarske vojske. Drugi svetski rat preživeli su u Sarajevu uz pomoć mnogobrojnih prijatelja i rodbine.

Klara je radila u salonu kod sestre Nine, bila je udata za Iva Valića Dalmatinca od kog se razvela dok su im deca, Pol i Didi, bila mala. Živila je neko vreme po Evropi, ali se sa decom vratila u Sarajevo iz kojeg je za vreme Drugog svetskog rata pobegla u Italiju, gde su dočekali oslobođenje.

Priča o sudbini likova tj. članova familije Gordane Kujić

Blanki je bila udata za Srbina Marka Koraća, sa kojim je, u početku, zbog neodobravanja obe porodice da se venčaju, živela u vanbračnoj zajednici. Venčali su se uprkos svemu 1941. Malo potom, Marka su uhapsile ustaše, ali su ga prijatelji izbavili iz zatočeništva i njih dvoje su pobegli u Beograd. U Beogradu su tokom rata menjali stanove i trudili se da sakriju činjenicu da je Blanki Jevrejka. Tokom rata rodila im se čerka Vera.

Isak, zvani Atleta, u Prvom svetskom ratu je bio vojnik austrougarske vojske. Odselio se u Zagreb i postao novinar Zagrebačkog vjesnika, oženio se katolkinjom Zdenkom. Za vreme Drugog svetskog rata, pod lažnim imenom (svog nekadašnjeg zeta Iva Valića) sa suprugom se skrивao na selu, gde su oboje radili.

Riki je pre rata bila poznata balerina, međutim, kada je zbog bolesti prestala da se bavi baletom, u Beogradu je otvorila butik. Odvođenje u logor izbegla je uz pomoć prijatelja, koji su je pod lažnim imenom (Milica) sakrili u jednom srpskom selu.

Pet sestara Levi
Izvor: Wikipedia

בעפערל פון העם צארט - בערדייערטשטייט

ההנומינציה לפרס מילן גולדמן בקטגוריית 'הספר החדש' מטעם אוניברסיטת תל אביב ומדינת ישראל. הפרס מוענק למספר חדשני שבעל חשיבות מיוחדת לאנתרופולוגיה, יהדות ותרבות. הפרס מוענק על ידי אוניברסיטת תל אביב, מוסד אוניברסיטאי ישראלי, אשר מטרתו לסייע לסטודנטים ולמחקרנים לחשוף את תרומתם למדעי הרוח, להפיצו ולהפיץ את תרומותיהם. הפרס מוענק על ידי אוניברסיטת תל אביב, מוסד אוניברסיטאי ישראלי, אשר מטרתו לסייע לסטודנטים ולמחקרנים לחשוף את תרומתם למדעי הרוח, להפיצו ולהפיץ את תרומותיהם.

ההנומינציה לפרס מילן גולדמן בקטגוריית 'הספר החדש' מטעם אוניברסיטת תל אביב ומדינת ישראל. הפרס מוענק למספר חדשני שבעל חשיבות מיוחדת לאנתרופולוגיה, יהדות ותרבות. הפרס מוענק על ידי אוניברסיטת תל אביב, מוסד אוניברסיטאי ישראלי, אשר מטרתו לסייע לסטודנטים ולמחקרנים לחשוף את תרומתם למדעי הרוח, להפיצו ולהפיץ את תרומותיהם. הפרס מוענק על ידי אוניברסיטת תל אביב, מוסד אוניברסיטאי ישראלי, אשר מטרתו לסייע לסטודנטים ולמחקרנים לחשוף את תרומתם למדעי הרוח, להפיצו ולהפיץ את תרומותיהם.

ההנומינציה לפרס מילן גולדמן בקטגוריית 'הספר החדש' מטעם אוניברסיטת תל אביב ומדינת ישראל. הפרס מוענק למספר חדשני שבעל חשיבות מיוחדת לאנתרופולוגיה, יהדות ותרבות. הפרס מוענק על ידי אוניברסיטת תל אביב, מוסד אוניברסיטאי ישראלי, אשר מטרתו לסייע לסטודנטים ולמחקרנים לחשוף את תרומתם למדעי הרוח, להפיצו ולהפיץ את תרומותיהם. הפרס מוענק על ידי אוניברסיטת תל אביב, מוסד אוניברסיטאי ישראלי, אשר מטרתו לסייע לסטודנטים ולמחקרנים לחשוף את תרומתם למדעי הרוח, להפיצו ולהפיץ את תרומותיהם.

דעתן תומלאך